

रसशारन्नम् ।

(प्रथमभागः)

महामहोपाध्याय-
कविराज श्रीगण्डनाथ सरस्वती-विद्यासागर-
कृत प्रस्तावना समेतम् ।

प्रणेता—
आयुर्वेदाचार्य-
कविराज श्रीराखालदास काव्यतीर्थ-
कविरत्न विद्याविनोद-वेदान्तभूषणः ।

प्रकाशकः—
श्रीदेवव्रत विद्याभूषणः बि, ए,
११८, माणिकतला ध्रीट्, कलिकाता ।

मूल्यम्—रुप्यकमालम् ।

LZ31
N31
1530

Printed by S. K. Sen, at the
KALPATARU PRESS,
Kalpataru Palace, Chittaranjan Avenue (North),
CALCUTTA.

रसरबम्	रसेन्द्र-भैरवः	रससागरः
रसरनावली	रससर्वे श्वरः	रससिङ्घान्त-संयहः
रससार-संयहः	रससारतिलकम्	रससिङ्घान्त-सागरः
रसराजम्बगाङ्गः	रसेन्द्र-संहिता	रससिङ्गि-प्रकाशः
रसरदधातुविवाहः	रसेश्वर-सिङ्घान्तः	रससुधाकरः
रसकाकलौयतन्म्	रसमङ्गलम्	रससुधाम्भोधिः
रसकोसुदी	रसेन्द्र-कोषः	रससुवस्थानम्
रसराज-सुधानिधिः	रसदीपकः	रसकेतुः
रसहेमकपाली	रसदीपः	रसहेमन्
रसप्रकाशः	रसमानसम्	रसाकरः
रसभैषव्यावली	रसकल्पद्रुमः	रसादिशुङ्गिः
रसगोविन्दः	रसपारिजातम्	रसाधिकारः
रसविश्वदर्पणः	रससारोङ्गार-पद्मतिः	रसाध्यायः
रसराज-मार्चेण्डः	रससिङ्घान्त-साधनम्	रसायणविधानम्
रसेन्द्रकल्पद्रुमः	रसनिर्वर्गः	रसहेम-विधिः
रसराज-शिरोमणिः	रसप्रदीपिका	* रसहेम-तन्त्रम्
रससारामृतम्	रसप्रयोगः	* राजमार्त्तेण्डः
रसविद्यारत्नम्	रसभेषज-कल्पदीपिका	रामराजी
रसेन्द्र-भाण्डागारः	रससार-ससुच्चयः	रुद्रयामालतन्त्रम्
रसेन्द्र-मार्चेण्डः	रसकषायः	लम्पट-तन्त्रम्
रसहेम-स्वरसः	रसपद्म-चन्द्रिका	खौह-शाखम्
रसमार्णः	रसनिवृत्त्यः	* शाङ्गधर-संहिता
रससिन्धुः	रसभस्म-विधिः	शिवागमः
रसेन्द्र-चूडामणि	रसभेषज-कल्पः	शैलोद-कल्पः
रसकल्पः	रसभणिः	सारसंयहः
रसरदाकर-संयहः	रसयामलः	* सिङ्घयोगः
रसार्णव-कला	* रसेन्द्र-भास्करः	स्वर्ण-तन्त्रम्
रसचन्द्रोदयः	रसरद-प्रदीपिका	सिङ्घतन्त्रम्
रसानन्दकौतुकम्	रसराजहंसः	स्वर्णवद्यकापालिकाः
* रसप्रकाश-सुधाकरः	रसवैशिष्टिकम्	* सारकौसुदी
रसवारिधिः	रसशोधनम्	सिङ्घलच्छीश्वर-तन्त्रम्
रसेन्द्रशर-प्रभावः	रससंस्कारः	सूत-महोदधिः
रसराज-महोदधिः	रससंयह-सिङ्घान्तः	

एते च आत्मनिक रसग्रन्थाः—

- * आयुर्वेद-संग्रहः
- * भारतीय-रसायन-शास्त्रम्
- * रसतरक्षिणी
- * आयुर्वेदीय-रसनिजविज्ञान
- * रसयोगसागरः
- * सिद्धभेषज-मणिमाला
- * भारत-भैषज्य-रत्नाकरः
- * रसजलनिधिः

एतेषु रसग्रन्थेषु तारकाङ्क्षिताः मुद्रिताः, अपरे नाऽध्यापि मुद्रिताः। सर्वेषु चैतेषु प्रायो वाहुलयेन क्वचित् स्वल्पतया च रसादि-पर्थिव-पदार्थानां परिग्रहः कृतः। एतद्व्यतिरिक्ता अपि बहवो रसग्रन्था विद्यन्ते, येषां नामानि लोकमुखेभ्यः श्रूयन्त एव।

इयन्तावद् रसग्रन्थसूची गुरुर्वर्यमहोपाध्यायश्रीगणनाथ सरस्वती महाशयानां पुस्तकागार-सञ्चितप्रन्थसमूह-समालोचनाद् निर्मितेति विज्ञसिः—

विद्वज्जन सेवकस्य ग्रन्थकत्तः
श्रीराखालदास-शर्मणः।

[A 2025] Ref No.
941

महामहोपाध्याय श्रीगणनाथसरस्वती विरचिता— प्रस्तावना ।

अस्मत् प्रियान्तेवासिना कविराज श्रीराखालदास काव्यतीर्थेन प्राचीन रसशास्त्रस्याऽपारगम्भीरतामाकलय्य निखिलभारतीयायुर्वेद-विद्यापीठ परीक्षासूपदिष्टं पाठ्यक्रममनुसरता संक्षिप्तमिदं रसशास्त्रं शिष्यशिक्षा-सौकर्याय निरमायि। तत्प्रार्थनया चेयमस्य प्रस्तावना संक्षेपेण लिख्यते इस्माभिः।

इह खलु प्राचीनायुर्वेदसंहितासु पर्थिवद्व्याणां सुवर्ण-रजत-लौह-शिलाजतु-हरिताल मनःशिलादीनां सत्स्वपि प्रयोगेषु तन्मर्माणोपयोग-विधयो न विस्तरेणोपदिष्टाः अन्यत्र लौह-शिलाजतुविषयतः। तथापि रसशास्त्रस्य वीजं तद्वेति नात्र संशयः।

तद्व वीजं “कुशलेनाभिपन्नं तद् बहुधा विप्रोहति”— इति रसवैद्य-सम्प्रदायेन स्वानुभवसहस्रेयोंगदूशा च संवर्द्धितं शाखाप्रशाखाशैर्विप्रसूढः सुविशाल रसशास्त्र-कल्पद्रुमरूपेण प्रादुर्बभूव। तस्य च प्रयोजनं द्वेधा—देहसिद्धिलोहसिद्धिश्चेति। तत्र देहसिद्धिर्नाम जराव्याग्रिविनाशेन शरीरस्य भुक्ति-मुक्ति-योग्यत्वसाधनम्। लोहसिद्धिर्नाम ताम्रादिलोहानां स्वर्णत्वसाधनं (पीतकर्म), रजतत्वसाधनं (श्वेतकर्म)—चेत्याहुः। एवज्य चतुर्वर्गसाधनत्वेन परमोपादेयमितीदं शास्त्रमभिष्ठुवन्ति योगिनः। तन्मतानुसारेण च रसेश्वरदर्शनाल्यं दर्शनं प्रथामगमत्, यत् संक्षेपं तत्भवान् माघवाचार्यः सर्वदर्शनसंग्रहे निवबन्धः।

वैद्यके तु विद्यमानेष्वपि पुरा रसायन-वाजोकरण-भेषजशतेषु रसेन्द्र-प्रयोगो जरामरणनाशाय सुप्रसिद्धो नाभूत्। स्वल्पमात्रैश्च रसौषधैः

रोगप्रतिकारो जरामरणहरणश्च रसवैद्यसम्प्रदायस्यैव नवीना सरणिरिति
न शक्यमप्होतुम् । श्रूयते च—

“अल्यमात्रोपयोगित्वादहरेप्रसङ्गतः ।

क्षिप्रमारोग्यदायित्वाद् भेषजेभ्योऽधिको रसः ॥” इति—

आहुश्च रसतन्त्रकाराः—

“एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते ।”

अन्यच्च—“मूर्च्छत्वा हरति रुजं

बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति ।

अमरीकरोति हि मृतः

कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ।”

तश्च रसेन्द्रं प्रमुखोक्त्य धात्वादिनिखिलपार्थिवद्व्याणां शोधन-
जारण-मारण-सत्त्वपातनादि कम्मोपदेशनपरं निखिलमपि रसशास्त्रं
प्रवृत्ते ।

अथ केचिजित्वासन्ते—कदा प्रादुरासीदेष रसवैद्यसम्प्रदाय इति ।
तत्र ब्रूमः । रसशास्त्रस्य हि प्रादुर्भूतस्य द्वित्राणि वर्षसहस्राण्यतीतानि ।
रसवैद्यसम्प्रदायश्च “सिद्धवैद्यसम्प्रदाय” नाम्ना उत्तरापथे दक्षिणापथे
च प्रसिद्धिमगमत् । तत्र दक्षिणापथे अद्यापि पृथग्भूत एव वैद्येभ्यः
स्पर्धमानश्च तैः स्वातन्त्र्येणाऽवर्तिष्ठते सिद्धवैद्यसम्प्रदायः । एवमुत्तरा-
पथेऽपि हिमगिरिसानुषु तदधित्यकासु (तिवृतादिषु) च सन्त्यद्यापि
केचन योगिनो बौद्धप्रायाः ये पुराणवैद्यकशास्त्रमुपेक्षमाणाः रसशास्त्रमेव
प्रधानशरण्यतया समुपासते । आर्यावर्त्तस्य पृथग्देशेषु तु रस-
शास्त्रालोचनफलो रसाद्भूयिष्ट-प्रयोगः प्राचीनतरवैद्यकसहकारितयैव
समादियते । रसौषधानां प्राचीनवैद्यकेऽनुप्रवेशस्तु शाङ्खधर-वृन्द-
चक्रपाण्यादिसंग्राहकाचार्यसमयादारभ्य क्रमशः प्रावर्धते ति सुर्विदितं

विदुषाम् । तत् परञ्च वङ्गेषु मध्यभारते च भैषज्यरत्नाकाली-रसेन्द्रसार-
संग्रह-प्रयोगामृत-भावप्रकाश-योगरत्नाकरादि ग्रन्थैः प्रादुर्भूतैः सविशेषं
प्रावर्त्यन्त रसौषधप्रयोगः विगतवर्षपञ्चशतकान्तः—इति तत्तद्विन्थ्या-
लोचनया सुवेदमित्यलं वहुविस्तरेण ।

श्रूयन्ते चानेके रसशास्त्रप्रवर्त्तकाः सुप्राचीनाः ; यथा :—

“आदिमश्वन्द्रसेनश्च लंकेशश्च विशारदः ।

कपाली मत्त-माणडव्यौ भास्करः शूरसेनकः ।

रत्नकोषश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः ।

इन्द्रदो गोमुखश्चैव कलम्बिव्याडिरेव च ।

नागार्जुनः सुरानन्दः नागवोधी यशोधनः ।

खण्डः कापालिको व्रहा गोविन्दो लम्पको हरिः ।

सप्तविंशति संख्याका रसासिद्धिप्रदायकाः ॥

रसांकुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरवः ।

मन्थानभैरवश्चापि काकचण्डीश्वररस्तथा ।

वासुदेव ऋषिः शृङ्गी कियातन्त्रसमुच्चयी ।

रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाहयः ।

महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः ॥” (रसरत्नसमुच्चयः)

तन्त्राणि चैषामाचार्याणां सम्प्रति विलुप्तप्रायाणि । सन्ति चान्यान्यपि
प्राचीन-नवीन-रसतन्त्राणि असंख्यप्रायाणि यानि सम्प्रति भारते वहिश्च
भारतादुपलभ्यन्ते । तेषु कानिचित् मुम्बापुरवास्तव्येन प्रथितोदार-
कीर्तिनाऽस्मन्मित्रवर्त्येण आयुर्वेद-मात्तरंड ५० श्रीयादवजी त्रिकमजी
आचार्येण अतीव निषुण-तया सम्पाद्य प्राकाशयं नीतानि, तानि च
रसशास्त्रार्थवरत्नम् । वङ्गेषु च रसेन्द्रसारसंग्रहादयः केचन ग्रन्थाः

रसौषधपरिचयप्रयोगार्थं प्रदीपवत् प्रभासन्ते । तत्र प्राचीननवीन-
रसग्रन्थानां मुद्रिताऽमुद्रितानां नामसूची एतद्ग्रन्थकारेण संगृहीता
अस्मिन्नेव ग्रन्थे द्रष्टव्या ।

यत्तु केचिदाचक्षते—त्रे तायुगेऽपि सुप्रसिद्धमासीद् रसशास्त्रं
लङ्केशादि-नामदर्शनादिति—तच्चिन्त्यम् । लङ्केशोऽसौ दाशरथिप्रतिद्वन्द्वी
राक्षसैश्वर एवैति सिद्धान्तस्यातिदुर्बलत्वात् । लङ्केश-रावण-
कुम्भकर्णादि-नामधराणां पुंसामधापि मथुरादिप्रदेशेषु द्रष्टव्यात् ।
यच्च भगवता महेश्वरेण प्रणीतमिदं तत्त्वशास्त्राङ्गशास्त्रमिति केचित्
तत्राप्ययमेव नयः । अस्तु वा भगवत्प्रणीतत्वं अनादित्वश्चास्य
शास्त्रस्य वीजस्थेण, ब्रह्मप्रणीतत्वमिव वैद्यकस्य । अस्माकन्तु
प्रसिद्धोपलब्धग्रन्थैरेव प्रयोजनम् । एवश्च द्वित्राणि वर्षसहस्राणि
यावत् प्रसिद्धमिदं शास्त्रमिति निरपवादः सिद्धान्तः ।

सोऽयं रसशास्त्राध्यायिनां शिष्याणां ज्ञानवर्द्धनाय रसशास्त्रस्य
उपयोगिताप्रदर्शनाय चोपन्यस्तः संक्षेपात् सन्दर्भः । प्रवर्त्तिष्यमानस्य
च कात् स्मेन रसशास्त्राध्ययनस्य द्वारभूतेऽयं लघुग्रन्थो वर्णाण्युद्घादि-
कतिचिद्दोषस्पृष्टेऽपि अल्पमेवसां निखिलभारतीयायुर्वेदविद्यापीठ-
परीक्षार्थिनाश्च शिष्याणमुपकारको भवितेति सुद्धृढो नः प्रत्ययः ।
स चैष ग्रन्थकः कृपालुभिर्विद्वद्धर्ध्ययनाध्यापनादिवहौ सुपुटितः सम्बन्ध-
विशुद्धिं कार्योपयोगिताश्च भजतादिति शुभाशिषः—

कलकत्ता महानगर्याम्

आषाढ़-पूर्णिमायां

₹ १६८८ ।

५५

{

महामहोपाध्यायाद्युपाधिक-
सेनोपाह-
श्रीगणनाथ शर्मणः ।

ग्रन्थकर्त्तुर्निवेदनम् ।

निखिल-भारतीयायुर्वेदविद्यापीठाधिकारिभिः सर्वजनमान्यविद्वद्भिः
निर्णातः पाठ्यक्रमः सर्वदेशीय-विवुधकुलतिलकैरादृतः सम्प्रति सर्वत्र
प्रचरतिराम्—तत्र भिषग्विशारदाऽचार्य-परीक्षार्थं निविष्टेषु विषये-
ज्वन्यतमो विषयः रसशास्त्रम् । तत्र च द्विविधं ज्ञातव्यं भवति,—
रसादिधातवपदार्थानां परिचय-संस्कार-शोधन-मारणादिकं, सिद्धौषध-
कल्पनाधिकारोक्तानां प्रसिद्धोपधाणां निर्माणविधिविज्ञानश्चेति । एतयो-
ज्ञातव्योरादिममंशमधिकृत्य रचितोऽयं रसशास्त्रस्य प्रथमो भागः ।
अत्र परीक्षार्थिनां रसशास्त्रे निविष्टेष्यांशाः सर्वेऽपि नाना ग्रन्थस्यः
समाहृत्य निवद्धाः, — अनेक ग्रन्थसमाहरण-सामर्थ्यहीनानामध्येतपां
सौलभ्याय । एतस्य च ग्रन्थस्य द्वितीयेभागे सिद्धौषधाणां निर्माण-
विधयः प्रयोगास्तथाऽन्यै च ज्ञातव्या विषयाः सर्विस्तरं वर्णिताः ;
स यथाकालं प्रकाशमेष्यति ।

किञ्च्च,—स्वकीये वस्तुनि आदरातिशयाद् यथा अन्तर्स्यापि सुतस्य
कमललोचनसंज्ञा पितुः प्रिया भवति,—तद्वत् महार्णवायमान-रसशास्त्रस्य
संक्षेपमात्रमिदं मया रसशास्त्रमित्यभिहितमिति क्षन्तव्यं सुधीजनैः ।

प्रायेण रसौषधनिर्माणे विषोपविषाणां बहुलप्रयोगो दूशयते ।
परन्तु विषोपविषमधिकृत्य पृथग् ग्रन्थविशेषो नाद्यापि उपलभ्यते ।
प्राचीनास्तु आचार्याः अतिप्रयोजनोयतया विषोपविषाणां रसशास्त्रे-
व्यवान्तर्भावं कृतवन्तः । अतापि सैव सरणिरनुसृता ।

न खलिवह जगति—“ग्रन्थेऽस्ति दोषविरहः सुचिरन्तनेऽपि”—
किमुत मादृशात्पञ्चजनरचिते । परविच्छुतिमषणशोलासुं साधवः
सदव परदोषाणां संशोधने दयार्द्रचेतसस्तदवसरान् प्रतीक्षन्ते । न च
तावद्यापि असुलभास्ते इति प्रवर्त्ततामस्मासु तेषां करुणादृष्टिरिति—
साज्जलिप्रार्थना—
विनयावनतस्य—

श्रीराखालदास शर्मणः ।

मुद्रिताऽमुद्रितरसग्रन्थानां सूची ।

* अगस्तप्रसंहिता	वैद्यजीवनम्	* रसहृदयतन्म
* अनुपानमञ्जरी	वैद्यभास्करोदयः	रसमाधवः
* आयुवद्प्रकाशः	वैद्यालङ्घारः	रसाण्डः
आश्वर्य-योगरदभासा	वैद्यसागरः	* रसन्दसारसंग्रहः
काकचण्डीश्वरीतन्म	वालतन्म	रसराजलच्छीः
* कामधेनुतन्म	* वीरसिंहावलोकनम्	* रसमञ्जरी
कुमारतन्म	* विदेहतन्म	रसकौतुकम्
कामरदम्	* वङ्गसेनः	रससारः
* गदनियहः	ब्रह्मदण्डीकत्वः	* रसप्रकाशसुधाकरः
गोरक्ष-संहिता	* भावप्रकाशः	* रसराजसुन्दरम्
* गौरीकाञ्चलिकातन्म	* भैषज्यरत्नावली	रसराज-समुच्चयः
* चक्रदत्तः	भैषज्यसारामृत-संहिता	रसेश्वर-दर्शनम्
चर्प टीयन्द्यः	भैरवसिद्धिकत्वः	रसमुक्तावली
चिकित्सासृतसागरः	भद्रशौनकः	रसावलारः
चिकित्सा-प्रदीपः	भज्ज्ञकमतम्	* रससङ्खेतकलिका
चिकित्सासारः	भवित्सुकरः	* रसकामधेनः
तन्मराजः	महारसायनतन्म	रसराज-शङ्करः
तास्वनस्	महारसाङ्गुष्ठः	रसराजमङ्गलम्
दचावेय-संहिता	मध्यानसैरव-तन्म	रसामृतम्
दिव्यरसेन्द्रसारः	मारुडकाम्बीतन्म	रसेन्द्र-संग्रहः
दीवीशास्त्रम्	योगतरङ्गिणी	रसेन्द्र-सारः
धातुकल्पः	* योगराजाकरः	* रसेन्द्रसारसंग्रहः
धातुरदभासा	योगसारः	रसरत्नैपः
धन्वन्तरीय-पटलम्	योगराजावली	रसयोगसुक्तावली
नागार्जुन-संहिता	योगरबसमुच्चयः	रसालंकारः
नागार्जुन-कत्वः	योगतत्त्वम्	रसेन्द्रहृदयम्
नागार्जुन-तन्म	योगमाला	रसरदभासा
नागार्जुन-कच्चुटी	* योगमृतम्	रससंग्रहः
नासव्य-संहिता	* रसरबसमुच्चयः	रसकल्पलता
प्रयोगमृतम्	* रसेन्द्रचिन्तामणिः	रसचन्द्रिका
प्राणिकल्पदुमः	रसरत-प्रदीपः	रसाधिकारः
पारदभस्मकल्पना	* रसपङ्गतिः	रसदीपिका
वैद्यामृतम्	* रसराजाकरः	रसदर्पणः

सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
मङ्गलाचरणम्	१	गन्धकजारणम्	२०
अथोपकमः	२	घडगुणवलिजारणविधिः	२१
रसचिकित्साप्राधान्यम्	३	स्वर्णजारणम्	२२
रसपरिचयः	३	पारदस्य मुखकरणम्	२२
पारददोषाः	४	ग्रासार्थीकरणम्	२३
रसनामानि	५	ब्रह्मकारणम्	२४
संस्कारार्थं रसग्रहणं	५	विडकथनम्	२५
रससंस्काराः	५	ध्रातुग्रासः	२५
स्नेदनम्	६	रसमारणम्	२५
धान्याम्लकम्	६	मूवाप्रकल्पनम्	२६
दोलायन्त्रम्	७	पारदभस्मगुणाः	२७
महनम्	७	रसवन्धनम्	२७
तस्खल्पपरिचयः	८	रसकूरूरः	२८
मूच्छनम्	९	रसकूरं रदोषरान्तिः	२९
उत्थापनम्	१०	सुधानिविरसः	३०
ऊङ्ग पातनम्	१०	रससिन्दूरम्	३०
अथःपातनम्	१२	कवचीयन्त्रम्	३०
तिर्यक्पातनम्	१२	सिकतायन्त्रम्	३०
बोधनम्	१३	स्वर्णसिन्दूरम्	३२
नियमनम्	१४	रजतसिन्दूरम्	३२
दीपनम्	१४	ताम्रसिन्दूरम्	३२
हिङ्गलाकृष्णो रसः	१६	मकरध्वजः	३३
हिङ्गलात रसाकरणम्	१७	घडगुणवलिजारितो मकरध्वजः	३३
रसाकरणयन्त्रविधिः	१७	सिद्धमकरध्वजः	३५
रसप्रयोगयोगयाकरणम्	१८	रसप्रयोगः	३५
कज्जलीकरणम्	१६	रससेवनां कर्त्तव्यम्	३६
गन्धबद्धो रसः	१६	रससेवनकालादिकम्	३७
रसपर्पटी	२०	रससेवनपथ्यापथ्यम्	३७

[॥८]

[॥९]

विषयः	पृष्ठ
रसाजीर्णलक्षणम्	३८
रसाजीर्ण प्रतीकारः	३८
अशोधित पारदोष प्रतीकारः	३६
गन्धकः—	
नामानि, परिचयः, गुणाः, दोषाः, शोधनम्, शोधितस्य गुणाः, सेवनविधिः, गन्धकसेविनां कर्तव्यं, अनुपानं, दोषशान्तिः, गन्धकतेलम् ३६-४४	
हिंगुलम्—	
नामानि, परिचयः, गुणाः, दोषाः, शोधनं, सेवनविधिः, दोषप्रतीकारः, हिंगुलोत्थरसप्रशंसा	४४-४५
अभ्रकम्—	
नामानि परिचयः, भेदाः, गुणाः, सेवनयोग्याभ्रं, शोधनं, मारणं, विशेषपुटं, अमृतीकरणं, वज्जनीयं, अभ्रदोषशान्तिः	४६-५०
तालः— (हरितालः)	
नामानि, भेदाः, दोषगुणाः, शोधनं, मारणं, मात्रा, भस्म, अनुपानं, तालभस्मसेविनां वज्जनीयम्, दोषशान्तिः रसमाणिक्यम्	५१-५४
मनःशिला—	
नामानि, परिचयः, गुणाः, दोषाः	५५
अञ्जनानि—	
सौवीरं, स्त्रोतः, नीलं, पुष्पं, रसाञ्जनं, एषां शोधनं	५७

विषयः	पृष्ठ
टड्कणः—	
स्फटिका	५८
खटिका	५८
गैरिकम्	५९
कासीसम्	५९
रसकः	६०
शंखः	६०
कपर्दकः	६१
सिक्ता	६१
सौराप्ती	६२
कृष्णमृत्तिका	६३
पङ्कः	६३
अग्निजारः	६३
गौरीपाषाणः	६३
नरसादरः	६४
सिन्दूरम्	६४
गिरिसिन्दूरम्	६४
वोदारश्वङ्कम्	६५
सप्तधातवः	६५
ग्रहदोषे धातवः	६५
साधारण-शुद्धिः	६६
धातुमारणे स्मर्तव्यम्	६६
सर्वेषां साधारण मारणं	६६
पुटसार्थक्यं	६६
धातु मारणे पुटप्रकाराः	
लावकपुटं, कुकुटपुटं, कपोतपुटं, गोवरपुटं, गजपुटं	६७

विषयः	पृष्ठ	विषयः	पृष्ठ
धातूनां विशेष शोधन-मारणे		वराक्वाथः	८८
स्वर्णम्—		स्थालीपाकः	८८
नामानि, गुणाः, पक्वापक्वस्वर्ण - गुणाः, गुणवैशिष्ट्यं, संयोगे गुणविक्यं, स्वर्ण भस्मानुपानं, दोषाः, शोधनं, मारणं, स्वर्णदोष-		त्रिफलाक्वाथः	८८
प्रतीकारः	६७-७२	पुटपाकः	८९
रजतम्—		लौहभस्म-परीक्षा	८९
नामानि, गुणाः, दोषाः, शोधनं मारणं, अनुपानानि दोषशान्तिः ७२-७४		त्रिफलादिगणाः	८९
ताम्रम्—		एरणाडादिगणाः	९०
नामानि, भेदाः, दोषाः, शोधनं, मारणं, अमृतीकरणं, भस्मगुणाः, दोषशान्तिः,—	७५-७६	किरातादिगणाः	९०
बड्डम्—		शृङ्खेरादिगणाः	९०
गुणाः, दोषाः, मारणं, भस्मानुपानं, दोषशान्तिः, स्वर्णबड्डम् ७९-८०		गोचूरादिगणाः	९१
यशदम्	८०	पटोलादिगणाः	९१
नागः	८१	किंशुकादिगणाः	९१
लौहः—	८२	शतावद्यार्दिगणाः	९१
परिचयः	८३	विदार्घ्यार्दिगणाः	९२
मुण्डम्	८३	पुटार्थं क्वाय-परिभाषा	९२
तीक्ष्णम्	८४	पुटप्रकाराः	९२
कान्तम्	८४	निस्त्वीकरणं	९३
शोधनम्	८५	मित्रपञ्चकम्	९३
कान्तस्य विशेष-शुद्धिः	८६	रसायनार्थं कर्तव्यं	९४
लौहमारणं	८६	भस्म गुणाः	९४
भानुपाकः	८८	लौहभस्मानुपानम्	९४
उपधातवः		लौहसेविनामपथ्यम्	९५
माज्जिकम्		दोषप्रतीकारः	९५
स्वर्ण माज्जिकम्		मण्डूरम्	९५
		धातुप्रतिनिधिः	९७
		कांस्यम्	९८
		पित्तलम्	९८
		उपधातवः	९८
		माज्जिकम्	१००
		स्वर्ण माज्जिकम्	१०१

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
तारमात्रिकम्	१०२	विषव्यापन्नलक्षणम्	१२५
विमलः	१०३	विषव्यापत् प्रतीकारः	१२६
शिलाजतु	१०४	जाङ्गमविषम्	१२७
तुत्थम्	१०८	उपविषम्	१२८
चपलः	१०९	तेषां शोधनविधिः	१२९
रत्नम्	११०	जैपाल-शुद्धिः	१३०
वज्रम्	११२	अथाहिफेन-शुद्धिः	१३०
मौकिकम्	११३	गोदन्त-शोधनम्	१३०
प्रवालम्	११४	डमरह्यन्तम्	१३१
उपरत्नानि	११५	शुद्ध गोदन्त-गुणाः	१३१
घेकान्तः	११६	दारुमूर्धादि शोधनम्	१३१
राजावर्त्तः	११७	भल्लातक-शोधनम्	१३१
शुक्तिः	११९	वृद्धदारक-शोधनम्	१३२
विषम्—		गुगुलु-शोधनम्	१३२
निरुक्तिः, भेदः, नामानि, कन्द-		वर्गकथनम्	१३२
विषाणि, यौगिकविषाणि, वर्जनीय-		लवणवर्गः	१३२
विषाणि, जातिः, शोधितानां गुणाः		मूत्रवर्गः	१३२
शोधनसार्थक्यम्	११८-१२२	पित्तवर्गः	१३२
विषशोधनविधयः	१२२	अमूतवर्गः	१३२
विषप्रयोगेविधिनिषेधौ	१२४		

श्रीः

रसशास्त्रम्

अथ मङ्गलाचरणम् ।

सर्वसौख्यविधानाय जराव्याधिप्रशान्तये ।
यो जातो रसरूपेण तस्यै विश्वात्मने नमः ॥

अपिच—

“हरति सकल-रोगान् मूच्छितो यो नराणाम् ।
वितरति खलु बद्धः खेचरत्वं जवेन ।
सकलसुरमुनीन्दैर्वन्दितं शम्भुवीजम् ।
स जयति भवस्तिन्द्योः पारदः पारदोऽयम् ॥
(रसेन्द्र-मञ्जरी)

अथ गुरुवन्दनम् ।

आयुर्वेद-महाम्भोधि-सुखोत्तरण-हेतवे ।
निर्मितं येन शारीरं प्रत्यक्षज्ञानमन्दिरम् ॥
यस्य कीर्तिकराभासै-र्भास्वरं भाति भारतम् ।
सनाथा भिषजो येन गणनाथाय ते नमः ॥

अथोपक्रमः ।

कालसाध्यभयाद्वापि कृच्छ्रसाध्यभयात्तथा ।
 या रसादेः क्रिया नष्टात्तासां भूयः प्रवृत्तये ॥
 स्वल्पकालसमुद्भाव्याः सुखसाध्यात्त्र याः क्रियाः ।
 ताः सर्वाः सुसमाहृत्य निविष्टा रसशास्त्रके ॥

त्रिविधः खल्वायुवैद-सम्प्रदायः,—आत्रेय-सम्प्रदायः, धन्वन्तरि-
 सम्प्रदायः, रसवैद्यसम्प्रदायश्चेति । तत्रान्तिम-सम्प्रदायस्य प्रवर्त्तको
 भगवान् शङ्करः । प्रचारकाः,—सिद्धाः वौद्धयोगिनः ।

त्रिविधश्चात्र द्रव्यजातं विकारप्रशमने स्वस्थवृत्ते च प्रभवति—
 जाङ्गमौद्दिदपार्थिवमिति । तत्र पार्थिवं द्रव्यजातं मुख्यतममुपकरणं
 रसवैद्य-सम्प्रदायस्य । उक्तश्च पार्थिवं द्रव्यजातमुद्दिश्य अश्विवेश-
 संहितायाम्—

“सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
 मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ।
 पारदो माध्यिकं गन्धः कासीशश्चाभ्रकादयः ।
 भौमं साधनमुद्दिष्टम्”—(चरक० सूत्र० १३ अ०)

इह खलु सर्वमेव वस्तुजातं गुणदोषसमन्वितम् । तत्र दोषजात-
 नाशाय गुणविशेषाधानाय च उपदिश्यते पार्थिव-पदार्थानां शोधनम् ।
 शोधितानामपि रोगापनोदनशक्ते वर्द्धनाय मारणं कार्यम् । अतः शोधन-
 मारणादिकार्याणि मुख्यतयाऽवलम्ब्य ग्रथितमिदं रसशास्त्रम् ।

अथ रसचिकित्सा-प्राधान्यम् ।

यानि खलु रोगविनाशाय भेषजद्रव्याणि भवन्ति,—तेषु श्रेष्ठं रसौषध-
 मति मन्यन्ते रसाचार्याः । उक्तं हि—

“अल्पमात्रोपयोगित्वादृच्छेप्रसङ्गतः ।
 क्षिप्रमारोग्यदायित्वाद् भेषजेभ्योऽधिको रसः ॥
 साध्येषु भेषजं सर्वं कथितं सुचिकित्सकैः ।
 असाध्योष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 (रसेन्द्रसारसंग्रहः)

अत रस इत्युपलक्षणम्,—अन्येषां पार्थिवभेषजानामपि ग्रहणात् ।
 अपिच—

अन्येषां भेषजानां प्रयोगे दोषस्य सामता निरामता चेति वहु चिचार्यं
 भवति, न तथा हि रसप्रयोगेषु । आहुश्च—

“न दोषाणां न रोगाणां न पुंसाश्च परीक्षणम्
 न देशस्य न कालस्य कार्यं रसचिकित्सिते ॥” (आ० स०)
 अर्थवादोऽयम् । अपरीक्षणोऽपि अनतिदोषावहत्वं रसप्रयोगस्य
 सूचितमाचार्येण ।

अथ रसपरिचयः ।

द्विविधः खलु रसः खनिजो हिङ्गुलाकृष्णश्चेति । तत्र वहनां धात्वादि-
 खनिज-पदार्थानां स्वाभाविक-संसर्गात् सलम्भेनाच्च सर्वथा अविशुद्धो
 भवति खनिजो रसः । तस्मादसौ वहुधा शोधनसंस्कारं विधाय योगेषु
 युज्यते । हिङ्गुलाकृष्णस्तु रसः सर्वथा निर्मलो भवतीति प्राज्ञः

रसशास्त्रम्

शास्त्रविदः । अतएव शोधनपत्नरेणैव प्रयुज्यते इसौ औषधेषु वैद्यैः प्रायः । वस्तुतस्तु दुर्लभः साम्प्रतं खनिजो हिङ्गलः । कृत्रिमस्तु हिङ्गलः सर्वत्र सुलभः । स च हिङ्गलो नागादि-सहितेन पारदेण निर्मितः । अतस्त्रापि दोषलेश इति साम्प्रतं हिङ्गलाकृष्टोऽपि रसः संस्कारमहतीति तत्त्वविदः ।

अथ पारददोषाः ।

अष्टौ खलु दोषाः खनिज-पारदेषु निसर्गतो निवसन्ति । तद्यथा—
(दोषनामानि)

“नागो वङ्गो मलो वहिश्चाश्चल्यच्च विषं गिरिः ।
असह्याद्विंश्च-महादोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥”

तेषाच्च दोषाणां क्रियाः, यथा—
(दोषकार्याणि)

बृषं कुष्ठं तथा जाड्यं दाहं वीर्यस्य नाशनम्
मरणं जडतां सफोटं कुर्वन्त्येते क्रमाननृणाम् ।” (१० सा० सं)

अविशुद्धस्तु रसः प्रत्यक्षदृष्टिः—

“धूलिभिर्घूसये धूमश्चित्रवर्णोऽथ पाण्डुरः ।
अविशुद्धो रसो ज्ञेयो न योज्यो रसकर्मणि ॥”

शुद्धस्तु रसः—

“अन्तःसुनीलो वहिरुज्ज्वलो यो—मध्याह-सूर्य-प्रतिम-प्रकाशः ।
पीयुषकल्पः फलदोऽतिमात्रं—विशुद्धसूतः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”

अतः सर्वथा रससंस्कारे परमादरो विधेयः ।

अथ रसनामानि ।

एको हि रसो विविधैः खलु नामभिरभिधीयते रसशास्त्रेषु ।
तद्यथा—

“रसेन्द्रश्चपलः सूतो रसराजो रसेश्वरः ।

रसश्च पारदश्चाथ शिवनामानि यानि च ।”

अथ संस्कारार्थं रसगृहणम् ।

संस्कारार्थं रसं ग्रहीतुमिच्छद्विः रसपरिमाणे अवहितैर्भवितव्यम् ।

यतः—

“स्वेदनादि-नवकर्म-संस्कृतः सप्तकञ्जुकविवर्जितो यदा
अष्टमांशमवशिष्यते तदा शुद्धस्तु इति कथयते बुधैः ॥” (रसरखाकरः)

अतएव—

संस्कारार्थं रसो ग्राहां पलानां शतमात्रकम् ।

पञ्चाशतपञ्चविंशद्वादशपञ्चैकमैव वा ।

संशोध्य विशिष्टसूतं स्थापयेद् भाजने शुभे ।

योगेषु योजयेत् पश्चाद् यथालाभञ्च योगवित् ।”

अथ रससंस्काराः ।

“अष्टादशैव संस्कारा ऊनविंशतिकाः क्वचित्
क्वचिदष्टविधाः प्रोक्ताः सूतदोषविशुद्धये ।”

तत्र संस्कारवाहुत्यं दीर्घकालापेक्षं कुच्छ्वसाध्यं नातिप्रयोजनीयं वा

मत्वा अष्टवेव संस्काराः मुख्यतया उदिष्टाः परवर्ति-रसाचार्यैः ।

तदयथा—

“स्वेदनं मर्दनञ्चैव मूर्ढ्णोत्थापनं ततः ।
पातनं वोधनं चैव नियामनमतःपरम् ॥
दीपनेन्नेति संस्काराः सूतस्याष्टौ प्रकीर्तिः ।
एभिः संशोधितः सूतः सूते फलमनुच्चमम् ॥”

अथ स्वेदनम् ।

“दिनं व्योष-वरा-वह्नि-कन्या-कल्केषु काञ्जिके ।
रसं चतुर्गुणे वस्त्रे वद्धा दोलागतं पचेत् ॥” (आ० प्र०)

योषं त्रिकटु । वरा त्रिफला । वह्निश्चिन्नकम् । कन्या-घृतकुमारी ।
एतत् सर्वं पिष्टु । चतुर्गुणितं वस्त्रं लेपयेत् । लेपस्तु अङ्गुलिमात्रसान्द्रो
भवितु-मर्हति । ततस्तस्य वस्त्रस्य मध्ये रसं निधाय पोट्टलीञ्च वद्धा
काञ्जिकपूर्णं मृणमये पाते दिनं यावत् दोलायन्वे पचेत् । एष रसस्य
प्रथमसंस्कारः, दोषशैथिल्यकारको भवतीति परिभाषा ।

अथ रसस्वेदनार्थं अत्यस्लकाञ्जिकं धानास्लं वा इष्यते रसकोविदैः ।

तत्र धान्याभ्लकम् ।

“नानाधान्यैर्यथाग्राप्तैस्तुषवज्जैर्जलान्वितैः ।
मृद्घारडं पूरितं रक्षेद् यावदमूत्रमाप्नुयात् ॥
तन्मध्ये घन-वाढःमुरडी-विष्णु क्रान्ता-पुनर्नवाः ।
मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी शतावरी ।

त्रिफला गिरिकर्णो च हंसपादी च चित्रकः ।

समूलकारडं पिष्टु यथालाभं विनिक्षिपेत्

पूर्वास्लभारडमध्ये तु, धान्याभ्लकमिद भवेत् ।

स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ।

अत्यस्लभारनालं वा तदभावे प्रयोजयेत् ॥” (आ० प्रकाशः)

घनो मुस्ता । वाक्-ब्राह्मी । विष्णु क्रान्ता श्वेतापराजिता ।
गिरिकर्णो नोलापराजिता । एतेषां यथालाभं गृहीत्वा समूलकारडं
क्षेदयित्वा भारडमध्ये निधाय रक्षेद् यावन्न भारडस्थजलमस्तवं याति ।
अथ तदस्लजलं छानयित्वा भारडान्तरे सयत्तं रक्षेद् यथाकालञ्च
प्रयोजनानुरूपं गृहीत्वा रसस्य स्वेदनं कुर्यादिति ।

सर्वत्रैव स्वेदनकर्मणि प्रशस्तं यदुदोलायन्वमिति कथितं तदाह—

अथ दोलायन्त्रम् ।

“द्रवद्रव्येण भारडस्य पूरिताद्वैदरस्य च ।

मुखोपरि न्यसेत् काष्ठं तन्मध्ये रसपोट्टलीम् ।

वद्धा संस्वेदयेत् सम्यग् दोलायन्वमिति स्मृतम् ॥”

रस इत्युपलक्षणम् । अन्येषामपि द्रव्याणां स्वेदनार्थं ग्रहणात् ।

अथ मर्दनम् ।

स्वेदनादनन्तरं मर्दनं नाम द्वितीयः संस्कारो रसस्य । अनेन मर्दितः
स्वतः सर्वदोषं विमुक्तयिति शास्त्रविदः । तदयथा—

“सोराणनिशेषकाधूमजम्बीराम्बुभरादिनम् ।

मर्दितः काञ्जिकैः धौतो नागदोषं रसस्त्यजेत् ॥ (२० स० सं)

ऊर्णा मेषलोमः निशा हरिद्रा । इषुका इषुकबूर्जम् । धूमः गृहधूमः ।
जम्बीराम्बु निम्बुरसः । एभिः प्रत्येकं पारदात् षोडशांशमितैङ्गव्यैः
सह तप्तखल्ले मर्द्येत्,—आदिनं सप्ताहं यावत् । (आदिनं तु सप्ताह
मित्युपदिशन्ति वृद्धाः रसेन्द्रटीकाशाम्) । मर्द्यनादन्तरं काञ्जिकः
प्रक्षालयेत् । एवं रसो नागदोषं विमुच्चति । अथ अन्येषामपि
वज्ञादिदोष-निवृत्यर्थं पूर्ववत् सप्ताहं यावन् मर्द्येत् । न तावत् सर्व-
दोषनिवृत्यर्थं युगपत् सर्वद्रव्याणि दत्त्वा सप्ताहं यावन्मर्द्येत् ।
प्रत्यहं नवं नवं द्रव्यं दत्त्वा रसं मर्द्येत् प्रक्षालयेत् ।

अथ “विशालाङ्कोठचूर्णेण वज्ञदोषं विमुच्चति ।
राजवृक्षो मलं हन्ति चित्रको वन्हदूषणम् ।”
चाञ्चल्यं कृष्णधुस्तूरं त्रिफला विषनाशिनी ।
कनुत्रयं गिरिं हन्ति असद्याश्रिं त्रिकण्ठकः ।
एभिः संशोधितः सूतः सप्तकजचुक-वज्जिर्तः ॥
(रसेन्द्रसार-संग्रहः)

अथवा “गृहधूमेषिदग्धोर्णागुडसैन्धवसर्षपः ।
षोडशांशमितैः सूतं मर्द्येत् काञ्जिकैस्त्रयहम् ॥”

इष्टिः इषुकबूर्जः । दग्धा + ऊर्णा = मोषलोमानि । सर्वद्रव्यं सूतात्
षोडशांशमितम् ॥ मर्द्यनन्तु तप्तखल्ले कार्यम् । ततः काञ्जिके
प्रक्षालयेत् ।

अथ तप्तखल्ल-परिचयः ।

अथ मर्द्यनार्थं तप्तखल्लो य उक्तस्तमाह ।

“सुलौहैर्वाथ पाषाणैर्निमितं खल्लमुक्तमम् ।
गृहीत्वा स्थापयेद् गते त्वजाशक्ततुषानले ।
पारदञ्चाथ द्रव्याणि दत्त्वा खल्ले भिषग्वरः ॥
शनैर्विमर्द्येदेष्टप्तखल्ल इति स्मृतः ।”

कुत्रचित् वितस्ति-परिमित-गम्भार-गर्ते शुष्कं अजाशक्तत् तुष्ट्वा
अग्निना सन्धुक्षय खल्लमेकं पाषाणमयं लोहमयं वा संस्थापयेत् ।
सप्तप्ते च खल्ले तस्मिन् पारदं शोधन-द्रव्याणि च दत्त्वा शनैः शनैः
मर्द्येदिति—तप्तखल्लः ।

अथ मूर्च्छनम् ।

अयन्तु तृतीयः संस्कारो रसस्य मूर्च्छनं नाम । तद्यथा—

“स्वजिर्जका यावशूकञ्च तथा च पटुपञ्चकम् ।
अमूर्चौषधाणि सर्वाणि सूतेन सह मर्द्येत् ।
खल्ले दिनत्रयं तावद् यावन्नपृत्यमाप्नुयात् ।
स्वरूपस्य विनाशेन मूर्च्छनं तदिहोच्यते ।”
(रसप्रकाशसुधाकरः)

स्वजिर्जका का श्वारः । यावशूकः यवश्वारः । पटुपञ्चकम् लवण-
पञ्चकम् । अम्लोषधाणि अम्लवर्गस्य द्रव्याणि यथालाभतः । सर्वा-
ण्येकत्र पारदेण सह दिनएवं यावन् मर्द्येत् । तेन पारदो विलीनो

भवति । स्वरूपं विहाय विलोनभावः पारदस्य मूर्च्छनमिति ।
मूर्च्छितस्य पुनः स्वरूपप्रकटनं उत्थापनम् । तद्यथा—

अथ उत्थापनम् ।

एष उत्थापन-संस्कारो मुख्यतमो भवति पारददोष निरसनार्थम् । हिङ्गुले तु रसः स्वत एव मूर्च्छितो वर्तते । अतो हिङ्गुलाकृष्णो रसः उत्थापनात् सर्वदोष-विनिर्मुक्तो भवतीति युक्तिः । त्रिविधं खलु उत्थापनयन्त्रम्—ऊर्ध्वधस्तिर्यग्भेदात् ।

अथोच्चूपातनम् ।

यथा—

घटमध्ये रसं दत्त्वा शरावे रोधयेन्मुखम् ।
शराव-घटसन्धिन्तु मुद्राखैर्लेपयेह दृढम् ॥

संशुष्कसन्धिलेपन्तु घटं चुल्यां समाश्रयेत् ।
शरावे सलिलं दयादधो ज्वालां च दीपयेत् ।

शरावस्थं जलं चोषणं दृष्ट्वा तत्परिवर्तयेत् ।
एवं पुनः पुनः कुर्यान्न यावदेकविंशतिः ।

अथ ज्वालान्निवृत्तस्य साङ्घशीतघटस्य वै ।
मुखमुद्राद्य गृहीयात् शराव-पृष्ठगं रसम्
एवमूर्ढ्वं पतत्वेव रसो हि भृशनिर्मलः ।
ऊर्ध्वपातनमित्येतत् कथितं रसकोविदैः ॥”

अथान्यमतम् ।

“भागांखीन पारदस्याथ ताभ्रस्यैकं चिमह्द्येत्
जस्वीर-रसयोगेन यावदायाति पिण्डताम् ॥

तत्पिण्डं तलभाण्डस्य-मूर्ढ्वभाण्डे जलं क्षिपेत्
कृत्वालबालं केनापि,—ततः सूतं समुद्ररेत् ॥

ऊर्ध्वपातनमित्युक्तं भिषग्भिः सूतशेधने ॥”

(रसेन्द्रसार-संग्रहः)

सूक्ष्म-ताम्रचूर्णमयवा सूक्ष्म-कर्त्तिं ताम्रदलं तथा पारदञ्च दृढं
खले मह्येत् । तेन पिण्डीभूतो भवति ताम्रपारदः । एष एव
नष्टपिष्ट इति रसाचार्याः । तत्त्वाम्रपारदपिण्डमधोभाण्डे निधाय
मुखं तस्य शरावेण पिहितं कृत्वा मूद्राखेण लेपयेत् । शरावं
परितः वृत्ताकारं घृदा आलबालं कुर्यात्—जलसन्धारणार्थम् । यदि
तावत् अधोभाण्डस्य मुखे शरावं न दत्ता लघु भाण्डात्तरं दत्त्वा मुखं
रोधयेत्, तदा न आलबालस्य प्रयोजनमपेक्षते । सर्वत्रौर्ध्वपातन-
यन्त्रे अधोभाण्डे मूर्च्छितं नष्टपिष्टं वा पारदं अथवा हिङ्गुलं निधाय
मुखं तस्य शरावेण भाण्डेन वा सुदृढं रुद्रा चुल्यां समास्थापयेत् ।
अधो मन्दं मन्दं ज्वालञ्च प्रज्वालयेत् । उपरिस्थिते शरावे भाण्डे वा
जलं निदध्यात् । यदा तु जलं उष्णं विजानीयात्, तदा तत्परित्यज्य
शीतलं जलं दयात् । एवमेकविंशतिः त्रिंशद्वा कैचित् । पश्चान्नि-
वृत्तज्वालं साङ्घशीतं भाण्डं गृहीत्वा मुखमुद्राद्य तत्र शरावपृष्ठलग्नं
भाण्डपृष्ठलग्नं वा पारदं गृहीयादिति ॥

अथाधःपातनम् ।

“त्रिफलाशिग्रुचित्रैश्च लवणासुरिकायुतैः ।
नष्टपिष्ठं रसं कृत्वा लेपयेदूदूर्भाण्डकम् ।
अर्द्धभाण्डोदरं लिप्त्वा ह्यधोभाण्डे जलं क्षिपेत् ।
सन्धिलेपं द्वयोः कृत्वा तद्यन्तं भुवि पूरयेत् ।
उपरिष्टात् पुष्टे दत्ते जले पतति पारदः ।
अधःपातनमित्युक्तं सिद्धाद्यैः सूतकर्मणि ।” (आ० प्र०)

शिग्र—शोभाञ्जनवीजम् । आसुरिः सर्षपः । सर्वैः द्रव्यैः सह पारदं महं येत् । तेन हि रसो मिलितो भवति,—एष नष्टपिष्ठो रसः । अथ तेन कल्कीभूतेन रसपिण्डेन कस्यचित् घटस्य अभ्यन्तरतलं लेपयेत् संशुष्कञ्च कुर्यात् । अथ घटान्तरमानीय तस्य अर्द्ध जलेन पूरयेत् । ततश्च तयोर्घटयोर्मुखमेकीकृत्य मृदुत्थेण सन्धिलेपं कृत्वा रौद्रातपेन शोषयेत् । अथ तं घटयुगमपादाय अधःस्थितं सजलं घटं भूमौ प्रोयितं कुर्यात् । उपरिस्थितस्य च घटस्य पृष्ठे नातितीवं करीषाश्चिं प्रज्वालयेत् । एव च सन्तप्तोदूर्घटानिर्गतो रसः अधोभाण्डस्थे जले निपतति । पश्चात्तं साङ्घीयीत् घटमुद्भृत्य उद्घाटय-च मुखमधोभाण्डस्थजलात् रसं गृहीयादित्यधःपातनम् ।

अथ तिर्यक्पातनम् ।

“घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् ।
तिर्यड्मुखं द्वयोः कृत्वा तन्मुखं रोधयेत् सुधीः ।

रसाधो ज्वालयेदश्चिं यावत्सूतो जलं विशेत् ।

तिर्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धर्नागाज्जुनादिभिः ।”

(रसेन्द्रसारसंग्रहः)

अथ बोधनम् ।

मर्दनमूर्च्छनाभ्यां तथा पातनेन निपातितो रसो निष्क्रियत्वमुपगच्छतीत्यतः पातनादन्तरं तस्य बोधनं कर्त्तव्यम् । (केचित् बोधनस्थले रोधनं कथयन्ति ।) तद्यथा—

“एवं कदर्थितः सूतः षण्डत्वमधिगच्छति ।

तन्मुक्तये क्रियते यः संस्कारो बोधनं हि तत् ॥”

तथाच—वाग्भृतः—

“मर्दनैर्मूर्च्छनैः पातैर्मरणान्तो भवेद् रसः ।

शक्त्युत्कर्षाय बोधयोऽसौ गुरुदर्शितवत्मणा ॥”

तद्यथा—

“नारिकेलकपाले वा काचकूप्यामथापि वा ।

लवणाम्बुद्धिनिक्षिप्य रसं तत्र निमज्जयेत् ॥

संरुध्य च मुखं तस्य भूगर्त्ते स्थापयेत्यहम् ।

एवं पाण्डयं परित्यज्य सूतो भर्वत वीर्यवान् ॥”

अथवा—“भूज्जपत्रे समाबध्य रसं दोलागतं पचेत् ।

सिन्धूत्थसलिले यामं काञ्जिकेऽमूजलेऽथवा ॥”

सिन्धूत्थसलिले सैन्धवजले । काञ्जिके अथवा अमूजले अमूर्वं जले ।

त्रयाणामन्यतमेन काटर्यसिद्धिः स्यादिति ।

अथ नियमनम्

एष सप्तमः संस्कारो रसस्य । किमस्य प्रयोजनम् ?—

तदाह—“वोधनालुभ्वीर्यस्तु पारदशचपलो भवेत् ।

तस्य संयमनार्थं हि कार्यं नियमनं स्मृतम् ॥

(रसहृदयतन्त्रम्)

तत् करणमुच्यते—

“सर्पाक्षी-चिञ्चिका-वन्ध्यान्यभृङ्गाव्दकनकाम्बुधिः ।

दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात् स्थिरतां व्रजेत् ॥

(आयुर्वेद-प्रकाशः)

सर्पाक्षी रास्तामेदः । चिञ्चिका तिन्तिडी । वन्ध्या—तिक्कडुरोली, काँकरोल इति वड्डीयाः । भृङ्गो भृङ्गराजः । अव्दो मुस्तकम् (अत्र नागरसंबंधकं ग्राह्यं तत्त्वोपदेशात्) । कनको धुस्तूरः । एषां कार्यं कृत्वा तेन काथजलेन दोलायन्त्रे सूतं स्वेदयेदिति ।

अथ दीपनम् ।

अयन्तावदन्तिमः संस्कारो रसस्य अष्टसंस्कारेषु । अनेन च संस्कारेण संस्कृतस्य सूतस्य स्वर्णादि-धातुजारणे शक्तिः सञ्चायते । यस्तावद् रसस्य मुखकरणं वुभुश्वाकरणं ग्रासार्थीकरणमित्यादि-संस्काराः— त एतस्यैव दीपनस्यान्तर्भवतीति शास्त्रकाराः । अथ दीपनविधानं यथा—

“कासीसं राजिका पञ्चलवणं मरिचानि च ।

द्विशिशुबीजमेकत्र टड्डणेन सम न्वतम् ॥

आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पाच्यो दिनैस्त्रभिः

दीपनं जायते तस्य रसराजस्य चोत्तमम् ॥” (आ० प्र०)

एभिस्तावदश्वभिः संस्कारैः संस्कृतो रसः सर्वकञ्चुकादिदोष-विनिर्मुक्तो वीर्यवान् सर्वव्यागेषु प्रयुक्तो निखिलरोगहन्ता भवतीति-सिद्धाचार्याः । परन्तु—

एते हि संस्काराः कालसाध्याः कुच्छसाध्याश्चेति ब्रुवाणा ये तावदेभ्यः संस्कारेभ्यो विरपन्ति ताव प्रति शास्त्रवाक्यम्—

“एतान् यद्यस्यर्थः कर्तुं सूतस्य शोधनं मनुजः ।

स्वेदन-मर्दन-मूङ्गा पातनमेतत्त्रयं कुर्यात् ॥” (रसराजलक्ष्मीः)

अथ तत्रापि निरूत्साहानां कार्यसिद्धयर्थं—

संक्षिप्तरसशोधनमाह—

“कुमार्या च निपाचूर्णेदिनं सूतं विमर्दयेत् ।

पातयेत् पातनायन्त्रे सम्यक् शुद्धो भवेत् रसः ॥”

(रसेन्द्रसार-संग्रहः)

अथवा—

जयन्तो-वर्द्धमानस्य चाद्रकस्य रसेन च ।

वायस्याश्चानुपूर्व्येवं मर्दनं रसशोधनम् ॥”

एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्दयेत् स्वरसेन च ।

यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं क्रमेण च ॥

उद्धृत्योषणारनालेण मूद्धाण्डे क्षालयेत् सुधीः ।

सर्वदोषविनिर्मुक्तो युज्यते रसकर्मसु ॥”

वर्द्धमानः—एरण्डः। वायसी काकमाची। आनुपूर्व्या यथा-कमम्। यावन्न मर्दनार्थं प्रथमप्रदत्तः जयन्ती-स्वरसः शुष्कतां याति,—तावन्न द्वितीयवारं एरण्डस्य स्वरसं प्रदद्यात्। एवच्च सर्वत्र मर्दन-क्रियायां पूर्वप्रदत्तः स्वरसः यावन्न सशूष्णेशुष्कतां व्रजति, तावन्न-पुनः प्रयच्छेद रसम्। अथ—सर्वे षां रसैः पृथग्ग्रहेण सप्तवारान् संमर्द्दं रसं उष्णारनालेण मुद्दापणे प्रक्षालेयदिति।—

“रसोन-स्वरसैः सूतो नागवल्लीदलोत्थितैः।

त्रिफलायास्तथा क्वाथै रसो मर्द्यः प्रयत्नतः।

काजिजकैः क्षालयेत् पश्चात्ततः कर्म सु योजयेत्।”

अथवा—

“दिनैकं मर्द्येत् सूतं कुमारीसम्भवेद्र्वैः।

तथा चित्रकजैः क्वाथै-मर्द्येदेकवासरम्॥

काकमाचीरसैः साढँ दिनमेकन्तु मर्द्येत्।

(रसेन्द्रसार-संग्रहः)

अथवा—

“एकेन लघुनेनापि शुद्धो भवति पारदः॥”

(आयुर्वेद-प्रकाशः)

अथ हिङ्गलाकृष्टो रसः।

“हिङ्गुलाकृष्टसूतस्तु जीर्णगन्धसमो मतः।

कञ्जुकैर्नांगवङ्गाद्यैर्विमुक्तो रसकम्मणि॥”

(आयुर्वेद-प्रकाशः)

अथ हिङ्गलाद-रसाकर्षणविधिः।

“निम्बपत्रसे पिष्टा हिङ्गुलं याममात्रम्।

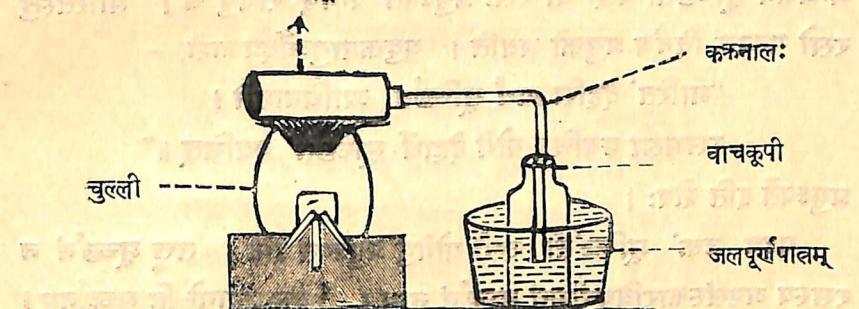
जम्बीराणां रसैर्वार्थं पात्यः पातनयन्त्रके॥” (आ० प्र०)

पातनयन्त्राणि तावत् पूर्वमुक्तानि। परन्तु पातनात् पातितो रसः षण्डत्वमधिगच्छतीति शास्त्रकाराः। तस्मात् षण्डत्वनाशाय—

“भिषजा द्रक्षाकृष्टं स्त्रिलं लघुणास्वभिश्च दोलायाम्।

रसमादाय यथेच्छं कर्त्तव्यस्तेन भेषजो योगः॥” (आ० प्र०)

लौहकूपी

अथ महामहोपाध्याय—श्रीमद् गणनाथकृत—

रसाकर्षणयन्त्रविधिः।

प्रस्थार्द्धं हिङ्गुलं तत्समाञ्च सुधां खटिकां वा एकीकृत्य खल्ले सुदूढँ मर्द्येत्। अथ तत्सर्वं चूर्णं कस्याञ्चित् लौहकूप्यां पूर्यित्वा लौहमयेन वक्रनालेन मुखं तस्या निरुद्धं चुल्लां समाश्रयेत् अघश्च तीव्रां अश्विज्वालां ज्वालयेत्—याममात्रम्। अपरच्च तस्य वक्रलौहनालस्य मुखं सजलकाचकूप्या मुखेन संस्थयं जलपूर्णं पात्रं संनिवेशयेत्। एवच्च क्रमेण सन्तप्त-चुल्लीस्थित-लौहकूप्या-निर्गतो वाष्प-भूतो रसः सजलकाचकूप्यां निविशते। इति—

अथ—नानातन्व-समुद्रीत-सूतशोधन-पद्धतिषु ।
 विलोक्य शुद्धिराख्याता यथेष्टं तां समाचरेत् ॥

अथ रसप्रयोगयोग्याकरणम् ।

अथ विशुद्धोऽपि रसो गन्धकं विना केवलं न प्रयुज्यते योगेषु प्रायः ।
 गन्धकेन मूर्च्छितो बद्धो वा रसः प्रयुज्यते योगेषु रोगेषु च । मारितस्तु
 रसो गन्धकं विनैव प्रयुक्तो भवति । यदुक्तमायुवर्वद्ग्रकाशे,—

“मारितं देहसिङ्गर्थं मूर्च्छितं व्याधिनाशने ।

रसभस्म वरचिह्नं योगे देहर्थं मूर्च्छितं वरचित् ॥”

प्रयुज्यते इति शेषः ।

यदत्र उक्तं मूर्च्छितो रसो योगेषु प्रयुज्यत इति । तत्तु मूर्च्छनं न
 रसस्य अप्रसंस्कारविधीभूतं मूर्च्छनं नाम । स्वरूपत्यागो हि मूर्च्छनम् ।
 रसौषधेषु प्रयुज्यमाणो रसो गन्धकेन सह मिलित्वा स्वरूपत्यागं करोतीति
 मूर्च्छनशब्दग्रयोगः । एव च मूर्च्छितो रसः कज्जलीसंक्षया व्यपदिश्यते
 रसशास्त्रेषु । तद्यथा—

“कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ।

दृश्यते ऽसौ,—तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोवदैः ।”

(प्रयोगामृतम्)

अतो यत्र यत्र रसौषधेषु पारदो गन्धकश्च पृथक् पृथगुल्लिखितस्तत्र
 तत्र न खलु पारदो गन्धकश्च पृथग्नूपेण प्रक्षिप्यते । परन्तु रस-
 गन्धकौ मेलवित्वा कज्जलीं विश्राय प्रयुज्यते । एषा व्यवहारशैली
 फलोपद्यायकत्वाद्-अनर्थापत्तिवारणात् ।

अथ रसौषधेषु यत्र यत्र रसो युज्यते, तत्र तत्र तत्परिमितो गन्ध-
 कोऽपि युज्यते । परन्तु यावन्न रसो गन्धकेन मूर्च्छितो निश्चन्द्रतां
 गच्छति, तावद्व रसः रसौषधेषु प्रयोगोपयोगितां नार्हति । अतो
 रसचिकित्सकाः पूर्वमेव रसौषधिनिर्माणाद् रसगन्धकं मूर्च्छयित्वा
 कज्जलीं विश्राय काचकूव्यां सुगुप्तं रक्षति, यथाकालञ्च योगेषु
 योजयतीति ।

अथ कज्जलीकरणम् ।

“शुद्धसूतं तथा गन्धं समांशं खल्लमध्यगम् ।

शनै-र्विमर्द्येत्तावद् यावन्न कृष्णतां व्रजेत् ।

श्लक्षणात्-श्लक्षणतरं चूर्णं निश्चन्द्रश्चातिकज्जलम् ।

कज्जलीति समाख्याता मूर्च्छितः पारदो वलौ ।”

वलिर्गन्धकः—तस्मिन् वलौ ।

अथान्यविधमपि मूर्च्छनमाह—श्रीवैद्यचिन्तामणिः । तद्यथा—

“निर्गन्धश्च सगन्धश्च द्विविधं विद्यात्तु मूर्च्छनं सूते ।

निर्गन्धं रसकपूरं सगन्धं रससिन्दूरं विद्यात् ॥”

अथ गन्धबद्धो रसः ।

“लौहपात्रे ऽयवा ताम् पलैकं शुद्धगन्धकम् ।

मृद्गिना द्रुते तस्मिन् शुद्धसूतं पलत्रयम् ।

श्लित्वाऽथ चालयेत् काञ्चलौहब्बीं ततः पुनः ।

गोमये कद्दलीपत्रे तस्योपरि च दालयेत् ।

इत्येवं गन्धबद्धश्च सर्वरोगेषु योजयेत् ॥” (प्र० म०)

दुते गलिते । पलैकं शुद्धं गन्धं गृहीयात् । गन्धके गलिते पलत्रयं शुद्धं
सूतं दत्तवा दव्यां सङ्घटयेत् । अथ तत् सर्वं घृताक्कदलीपत्रान्तरितायां
गोमयपीठिकायां विन्यश्य अपरेण ताहुश-घृताक्क-कदलीपत्रान्तरितेन
गोमयपिण्डे न पीड्येत् ।

अथ रसपर्पटी ।

अयमपि गन्धबद्धो रसः । तद्यथा—

“दीप्ताङ्गारे न्यसेहवर्षीं घृताक्कां कुशलो भिषक्
कज्जलीं नातिमात्रान्तु दत्तवा ताञ्च प्रचालयेत्
यदा सा कज्जली पक्ष् । नवनीतसमा भवेत् ।
तदा तां गोमयन्यस्तकदलीपत्रके क्षिपेत् ।
अथान्यां पोष्टलीं तूर्णं कदलीपत्रगोमयीम्
विन्यस्य पर्पटीं कुर्यान्-नानारोगविनाशिनीम् ॥”

एव च स्वर्णपर्पटी-विजयपर्पटी-पञ्चामृतपर्पटी-प्रभृतिषु प्रसिद्धरसौषधेषु
दृश्यते रसो गन्धकेन बद्ध इति ।

अथ गन्धकजारणम् ।

गन्धकेन जारितो रसः विशेषात् रुजापहरणक्षमो भवतीति साम्प्रतं
गन्धकजारणविधिः कथयते । या चैव कज्जली योगेषु युज्यते, सा
चेत् षड्गुणवलिजारितेन सूतेन निर्मिता स्यात्,—तदा अवर्थफलदायिनी
भवतीति वृद्धवैद्याः । यदुक्तं शिवागमे—

“तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।
द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकृष्णहा ।

त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वजाड्यविनाशनः ।
चतुर्गुणे तथा जीर्णे वलीपलितनाशनः ।
गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।
षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो रसः ।
अवश्यमित्युवाचेदं द्वैर्वीं श्रीभैरवः स्वयम् ॥”

तथाच—रसेन्द्रचिन्तामणौ—

“रसगुणवलिजारणं विनाऽयं न खलु—
रुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।

न जलदकलधौतपाकहीनः—

स्पृशति रसायनतामिति प्रसिद्धिः ॥”

रसगुणः—षड्गुणः । वलि-गन्धकः । जलदः अभ्रः । कलधौतः
सुवर्णम् । अतएव षड्गुणवलिजारितो रसः सुवर्णं भुक्त् । यदा—
मकरध्वजतामुपैति तदा सर्वरोगहरणक्षमो भवति,-नैतचित्रम् ॥

अथ षड्गुणवलिजारण-विधिः ।

“सूतप्रमाणं सिकताख्ययन्ते
दत्त्वा वलिं मृदुघटितेऽल्पभाण्डे ।
तैलावशेषं च रसं निदध्यात्
मग्नार्द्धकायं प्रविलोक्य भूयः ।
आषद्गुणं गव्यकमल्पमल्पं
क्षिपेद् रसो जीर्णवलि-वलीयान् ।
रसेषु सर्वेषु नियोजितोऽयं-
असंशयं हन्ति गदं जवेन ॥” (रसरत्नप्रदीपिका)

सिकताख्ययन्वे,—कस्मिंश्चित्कटाहे वालु कां निधाय चुल्यां समाश्रयेत्। अथ तस्मिन् कटाहस्थित-वालुकाराशौ कञ्चित् स्वल्पकायं मृद्गमण्डः आगलं निदध्यात्। तस्य च भाण्डस्य अभ्यन्तरे रस-तुल्यं गन्धकं दत्त्वा कटाहस्याद्घो मन्दः मन्दः काष्ठज्वालां ज्वालयेत्। गलिते च गन्धके पुनरपि रसप्रमाणं गन्धकं दद्यात्। एवं यावन्न गन्धको रसस्य षड्गुणो भवति। अथ निवृत्तज्वालायां शीतले च वालुकायन्त्रे तं मृद्गमण्डमुद्भृत्य तस्याधः छिद्रं प्रकल्पयेत्। छिद्राच्च निर्गतो रसः षड्गुणवलिजारितो भवति। एतादूशः खलु रसो योग-युक्ते यथोक्तगुणभाग् भवतीति षड्गुणवलिजारणं सूतस्य ॥

अथ स्वर्णजारणम् ।

“गन्धकजारणमादौ कुर्यादिथ जारणं सुवर्णस्य”—

इति वचनादधुना रसस्य स्वर्णजारण-प्रक्रिया कथयते। परन्तु यावन्न रसस्य धातुजारणशक्तिरुद्गुद्धो भवति, तावत् खलु रसः स्वर्णादीन् धातून् जारयितुं समर्थो भवति। रसस्य धातुजारणार्थं संकारगविशेषो दीगनस्पान्तर्गतो भवति। स च संस्कारः पारदस्य ‘मुखकरणं’ ‘वुभुक्षाकरणं’ ‘ग्रासार्थीकरणमिति’ विविधयाऽभिधया अभिधीयते। तद्यथा—

अथ पारदस्य मुखकरणम् ।

“सास्यो रसः स्यात्,—पटुशिश्रुतुर्थैः
सराजिकैः सोषणकैव्यिरात्रम् ।
पिष्टस्ततः हिवन्ननतनुः सुवर्ण—
मुखानयं खादति सर्वधातून् ॥”

सास्यः—आस्येन मुखेन सह वर्त्तमानो भवति पारद इत्यर्थः। पटु सैन्धवम्। शिश्रु शोभाङ्गन-त्वक्। तुर्थः स्वनाम-स्यातः। राजिकः सर्षपः। सोषणः—स-त्रिकटु। एतानि सर्वाणि पिष्टा वर्त्तलाकारं कुर्यात्। तस्य च वर्त्तलकल्पिण्डस्य अभ्यन्तरे शोधितं पारदं निधाय सुगुप्तं कृत्वा वस्त्रखण्डे न बद्धा दोलायन्ते—अम्लकाञ्जिकैः धान्याम्लेन जम्बीरसेन वा तिरात् स्वेदयेत्। एवच्च यथोक्तद्रव्यैः हिवन्नो रसः स्वर्णादीन् धातून् जारयितुं समर्थः स्यादिति रसस्य मुखकरणम् ।

अथवा—“त्रिकटुक्षारौ राजीलवणपञ्चकम् ।

रसोनो नरसारश्च शिश्रु श्चैकत्र-चूर्णितैः ।

समांशैः पारदादेतै-जम्बीरोत्थद्रवेण च ।

काञ्जिकै-निम्बुतोयै-र्वा सोषणखल्ले चिमर्द्येत् ।

अहोरात्र-त्रयेण स्यात् रसे धातुचरं मुखम् ॥” (शार्दूधरः)

क्षारौ—साचिक्षारो यवक्षारश्चेति द्वो। पारदस्य समांशैरेतै-द्रव्यैः सह पारदं अम्लकाञ्जिकेन जम्बीरसेन वा सार्द्धं तप्तखल्ले दिनतयं मर्द्येत्। येन हि पारदस्य धातुप्रासक्षमं मुखं जायत इति ।

अथ ग्रासार्थीकरणम् ।

“लवणं राजिका हिङ्ग कन्या क्षार-चतुष्टयम् ।

त्वृष्णं लशुनश्चैव मातुलुड्नरसाप्लुतम् ॥

रसं तत् पिण्डमध्यस्थं स्वेदयेत् सप्तधा पुनः ।

अनुद्गारी भवेत्तेन ग्रासजीर्णोऽपि जीर्ण्यति ॥”

(रसमञ्जरी)

राजिका सर्वपं । कन्या वृतकुमारी । साचीक्षारो यवक्षारः टड्डणक्षारः
अपामार्गक्षारश्चेति क्षारचतुष्यम् । सर्वाणि द्रव्याणि निम्बुरखेन पिष्ठू
गोलाकारं पिठडं कुर्यात् । मध्ये च तस्य पारदं निधाय वस्त्रखण्डे न
बद्धा निम्बुरसैरमूकाञ्चिकैर्वा दोलायन्त्रे स्वेदयेत् । एवं सप्तदिनम् ।
अथेवं संस्कृतो रसः पुनः पुनः धातून् जारयितुं समर्थो भवति । न च
पाकादनन्तरं विमुच्यते धातूनिति ।

अथ वुभुक्ताकरणम् ।

“नरसारयुतं सूतं वीजपूरे प्रपूरयेत् ।
अथ तं वीजपुरं हि काञ्चिकैर्वाम्लवाग्णिणा ।
त्र्यहं सप्तदिनं वाथ चतुर्दशैकविंशतिम् ।
दोलायन्त्रे पचेन्नित्यं नूतनैर्वीजपूरकैः ।
लेलिहानो भवेदैवं रसशातिवुभुक्षया ॥

संस्कारे दिनवृद्धिस्तु कार्या शक्तिवृद्धये ॥” इति
(नानातन्त्रमतम्)

नरसारेण सह सूतं मर्दयित्वा कस्थचित् सच्छिद्रवीजपूरस्य
अभ्यन्तरे तं नरसारयुतं सूतं पूरयेत् । ततश्च तच्छिद्रमुखं निश्चय
वस्त्रखण्डेन बद्धा अम्लकाञ्चिकैर्धान्याम्ल-जलेन वा दोलायन्त्रे त्रहं
सप्ताहं दशाहं चतुर्विंशाहं वा पचेत् । परन्तु प्रत्यहं नवं नवं वीज-
पुरं गृहीयात् । न तावत् सकृद गृहीतेन वीजपूरेण त्र्यहं चतुर्विंशाहं वा
यापयेत् । एवं रसोऽतिमात्रं वुभुक्षितः सर्वान् धातून् जारयतीति ।

अथ विडकथनम् ।

विडः खलु रसस्य दीपनसंस्कारसमर्थानां द्रव्याणां समष्टि-विशेषः ।
विडेन सह तप्तखल्ले विमर्हितो रसो वुभुक्षितो भवति धातूं श्च ग्रसते ।
तस्य निर्माणं यथा—

“सौवर्च्चल-कठुकत्रय-काढशी-कासीस-गन्धकैश्च विडः ।

शिग्रोरस-शतभाव्यैस्तामदलान्यपि च जारयति ॥”

काढशी—सौराष्ट्री । सर्वाणि द्रव्याणि शोभाङ्गस्य त्वचां
रसेन शतवारं मर्दयित्वा वटकाकारं कृत्वा चण्डातपे विशेष्य
काचकूप्यां संसाध्य मुखं निश्चय संरक्षेत् । अथ प्रयोजने जाते तं
वटकाकारं विडं गृहीत्वा अम्लकाञ्चिकैः सह रसं दत्त्वा तप्तखल्ले
विमर्हयेत् । एवं वुभुक्षितो ग्रासार्थी जायते रसः । बहवः खलु
विडा वर्तन्ते रसग्रन्थेषु । तेषु सुकरः कश्चित्वोद्धृत इति ।

अथ धातुग्रासः ।

पूवर्वोक्तप्रकारै-दीपनादि-संस्कारै-विमर्हितस्य रसस्य वुभुक्षा जायते ।
तादूशो वुभुक्षितो रसः स्वर्णादि-धातुसहितस्तप्तखल्ले विमर्हितो धातून्
ग्रसते,—इति रसाचार्याः ।

अथ रसमारणम् ।

गन्धकेन मृच्छितः कज्जलीभूतो रसो यथा युज्यते योगेषु
बाहुल्येन, रोगेषु च क्वचित् । एवं मारितोऽपि रसः ग्रायशः प्रयुज्यते
रोगेषु क्वचिद् योगेषु । तत्र मारणं भस्मीकरणमित्यनर्थान्तरम् । तद्युना

रसस्य मारणविधिरुच्चते । मारणात् प्राक् रसशोधनमवश्यमेव करणीयं भवति । अतः

“भुजङ्गचल्लीनीरेण महर्येत् पारदं दृढम् ।
कर्कटीकन्दमूषायां संपुटस्थं पुटेदं गजे ॥

भस्म तत् योगवाहि स्यात् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

भुजङ्गचल्ली ताम्बूलं तस्य नीरं रसस्तेन, कर्कटीकन्दं शिलापट्टे पिण्डा वर्तुलाकारं पिण्डं कुर्यात् । तस्य च अभ्यन्तरे पारदं दत्ता सयत्तं पिण्डस्य मुखं रोधयेत् । अथ तं पिण्डं मृणमूषामध्यगतं कृत्वा मद्रस्ये सन्धिं लेपयेत्,—पचेच गजपुटः कार्यः ।

अथवा—

“श्वेताङ्गोट्जटानीरैर्मर्द्यः सूतो दिनत्रयम् ।
पुटेत् चान्धमूषायां सूतो भस्मत्वमाप्नुयात् ॥”

अथवा—“काषोदुम्बुरिका दुग्धै रसं किञ्चिद्विमर्द्येत्,
तदुग्धपिण्डहिङ्गोश्च मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
क्षिप्ता तत् संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रकल्पयेत्,
धृत्वा तद्गोलकं प्राज्ञो मृणमूषापुटकेऽधिके
पचेदं गजपुटे तेन सूतको याति भस्मताम् ॥” (आ० प्र०)

अथ रसमारणार्थं मूषाप्रकल्पनम् ।

“वल्मीकमृत्तिकाभागौ द्वौ भागौ तुषभस्मनः ।
लौहकिङ्गस्य भागौ कं श्वेतपाषाणभागकम् ॥

नरकेशाः समास्तैस्तु छागीक्षीरेण पेषयेत्
यामद्रयं दृढं मर्द्यं तेन मूषाऽथ संपुटम् ।

शोययित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्पकैः सन्धिमुद्रणा ।

वज्रमूषेति विख्याता सम्यक् सूतस्य मारणे ॥” (रसरत्नाकरः)

एवश्च भस्मीभूतो रसः सर्वरोगहरणक्षमो भवति,—विशेषात् कुष्ठ-यद्यमादिकम् ।

अथ पारदभस्मगुणाः ।

“रसायनं त्रिदोषघो योगवाह्यतिशीतलः ।

भस्मसूतोऽविलातङ्गनाशनस्तनुपानतः ॥” (आ० प्र०)

अथ रसबन्धनम् ।

गन्धकं विनापि रसबन्धनं भवति । तदृथा—

“भूलता-शिखरिमूलं वारिणा महर्येद् दृढम् ।

तल्लिम्पेन मूषिकामध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद् रसम् ।

पञ्चटङ्गप्रमाणं,—तां मूषामङ्गारके क्षिपेत्

एवं बद्धो भवेत् सूतो मूषान्तःस्थो दृढो भवेत् ॥”

अस्य फलं यथा—

“मुखमध्यगतस्तिष्ठन् मुखरोगविनाशनः ।

शरीरे क्रामिते सूते जरापलितजिन्नरः ॥

पुनर्नवं वपुः कुर्यात् साधकस्य न संशयः ।

अतिकामो भवेन्मत्त्यो वलिपलितनाशनः ॥” (आ० प्र०)

अथ रसकर्परः ।

शुद्धसूतं समं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं तथा ।
 इषिकां खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुजन्म च ॥
 वल्मीकं क्षारलवणं भाण्डरञ्जन-मृतिकाम् ।
 सर्वाण्येतानि सञ्चूर्ण्य वाससा परिशोधयेत् ॥
 एभिश्चौर्ण्यूतं सूतं याममात्रं विमर्द्येत् ।
 एतत् सर्वं समादाय स्थालीमध्ये परिक्षिपेत् ।
 तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत् समाप्तम् ॥
 सवख्यकुद्वितमृदा मुद्रयेदुभयोर्मुखम् ।
 संशोष्य मुद्रयेद् भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत् ।
 सम्यक् विशोष्य मुद्रां तां स्थालों चुल्यां निवेशयेत् ॥
 अग्निं निरन्तरं दद्याद् यावहिन-चतुष्यम् ।
 अङ्गारोपरि तद्यन्तं रक्षेद् यत्तादहर्निशम् ।
 शनैरुद्घाटयेद् यन्त्रमूर्ढ्वं स्थालीगतं रसम् ।
 कर्पूरवत् सुविमलं गृहीयाद् गुणवत्तरम् ।” (२०सा०स०)

सेवनविधिः—“तं देवकुसुम-चन्दन-कस्तूरी-कुंकुमै-रुक्मि ।

गुणः—खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवां सपदि ।

चिन्दति वल्ले दीर्घिं पुष्टि वीर्यं बलं विपुलम् ।

रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम् ।”

पथ्यम्—दुधोदनन्तु पथ्यं देयं तस्मै च ताम्बूलम् ।

हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् ।” (आ० प्र०)

अथ यदि कदाचित् भ्रान्त्या मात्रावयोऽवस्थादिकमविचार्यं रसकर्पूरः प्रयुक्तः स्यात् । तदा विविधा रसविकाराः समुत्पद्यन्ते । तत् प्रतीकारार्थ-मुच्यते—

रसकर्पूर-दोषशान्तिः ।

“माहिषस्य मलं यत्ताद् निपीड्य रसमाहरेत् ।
 धन्याकं तेन संपिण्ठं पिवन् सशर्करं सुखी ।”

अथ सुधानिधिरसः ।

“पिण्ठं पांशुपद्मुप्रगाढ़ममलं वज्यम्बुनानैकशः ।
 सूतं धातुगतं खटीकबलितं तत् संपुटे रोधयेत् ।
 अन्तस्तल्लघणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वल्लिं दृढम् ।
 घसूं ग्राहमथेनदुश्वलं भस्मोपरिष्यं शनैः ।
 तद्वल्लघितयं लवज्ञसहितं प्रातः प्रभुकं भजेत् ।
 ऊङ्गुरं रेचयति द्वियाममसकृत् पेयं जलं शीतलम् ।”

अथ रससिन्दूरम् ।

“शुद्धसूतं तदर्द्धं तु शुद्धगन्धकमेव हि ।

तयोः कज्जलिकां कुर्यात् दिनमेकं विमर्द्येत् ।

मृत्-कर्पट-विलिप्तायां कूप्यां कज्जलिकां क्षिपेत् वालुकायन्त्रगां यावत् पचेद् यामचतुष्यम् ।

गृहीयादूर्ध्वं संलग्नं सिन्दूरसद्वृशां रसम् ॥”

स्तुगन्धकयोः कज्जलीं कृत्वा काचकूप्यां निरूध्य वालुकायन्त्रे पचेत् ।
पाकप्रणाली तु पश्चाद् वक्ष्यते । अथवा—
“पलमात्रं रसं शुद्धं तावन्मात्रन्तु गन्धकम् ।
विधिवत् कज्जलीं कृत्वा न्यग्रोधांकुर-वारिभिः ।
भावनात्रितयं दत्त्वा काचकूप्यां निरोधये त् ।
विरच्य कवचीयन्त्रं वालुकाभिः प्रपूरये त् ।
दधात्तदनु मन्दाश्मि भिषग् यामचतुष्टयम् ॥
जायते रससिन्दूरं तहणादित्य-सन्निभम् ।
अनुपान-विशेषण करोति विविधानं गुणान्” ॥
यदत्र प्रोक्तं कवचीयन्त्रमिति तदुच्यते ।—

अथ कवचीयन्त्रम् ।

“नातिहस्त्वां काचकूपीं न चातिमहतीं द्रुढाम् ।
वाससा कद्माक्तेन परिलिप्य समन्ततः ।
शोषये द रौद्रसन्तापैरेवं सप्तदिनं क्रमात् ॥
अथ कूप्यां रसं दत्त्वा मुखं खद्या निरोधये त्
स्थापये द वालुकायन्त्रे,—कवचीयन्त्रमीरितम्
रसादिपाचने ह्येतत् श्रेष्ठमुक्तं भिषग्वरैः ॥”
अथ रससिन्दूरादि-पाकार्थमुच्यते—

सिकतायन्त्रम् ।

“अथश्छिद्रयुतस्थालीमध्ये दत्त्वालवालकम् ।
तस्योपरि न्यसेत् यन्त्रं परितो लवणं क्षिपेत् ।

स्थालिकां वालुकापूरैः पूरयित्वाऽगलं ततः ।
बुल्ल्यां निवेशयेत् प्राज्ञश्चाधोज्वालाञ्च ज्वालयेत् ।
सिकतास्त्वयमिदं यन्त्रं सिन्दूरकरणे हितम् ॥”

अथान्यविधम्—

“हण्डिकायां न्यसेत् पूर्वं कवचीयन्त्रमुत्तमम् ।
ततश्च वालुकां दत्त्वा पूरयेत्ताञ्च हण्डिकाम् ।
बुल्ल्यां संसाप्य ताञ्चाधः काष्ठज्वालां प्रदीपयेत् ।
एतद्विं वालुकायन्त्रं कथितं रसकोर्विदैः ॥”

अथ निष्कर्षः ।—वोतल इति समाख्यातां काचकूपीं मृदालिप्तेन
वस्त्रखण्डेन लिप्त्वा आतपे शोषयेत् । एवं सप्तवारान् । अथ तस्यां
काचकूप्यां रसगन्धककज्जलीं निधाये तां काचकूपीं कस्याश्चित्
हण्डिकाया अभ्यन्तरे स्थापयेत् । कूप्याश्च परितः वालुकाराश्मि
दत्त्वा हण्डिकां वालुकापूर्णां कुर्यात्, ननु काचकूपीम् । अथ तत्-
सन्वं बुल्ल्यां समारोप्य अधः काष्ठानि प्रदीपयेत् । अश्विज्वाला तु
कमशो मृदु-तीव-मन्दा करणीया । एवञ्च यामचतुष्टयं दिनचतुष्टयं वा
यथाशास्त्रं यथाप्रयोजनं वा । ततः स्वत एव निर्वापिते अश्वै साङ्घ-
शीते च वालुकायन्त्रे वालुकां निःसार्य कूपीमादाय मृद्धल्लेपं विहाय
द्विधा कुर्यात् तां सावधानम् । ततश्च कूप्या ऊद्धर्भागलस्थं रस-
सिन्दूरं गृहीयादिति—रससिन्दूर-निर्माणविधिः । एवमेव मकर-
ध्वजोऽपि विधीयते ।

अथ स्वर्णसिन्दूरम् ।

“पलं रसेन्द्रस्य च गन्धकस्य हेष्टोऽपि कर्व परिगृह्य सम्यक् ।
वटप्ररोहस्य रसेन यामं यामं विमर्द्याथ कुमारिकायाः ॥
तत्काचकूप्यां निहितं प्रयत्नात् पचेद् विधिज्ञः सिकताख्ययन्त्रे ।
ततो रजश्चोद्भूगतं सुरम्यं प्रगृह्य यत्तादहणप्रमं यत् ।
तद् योजयेत् सर्वगदेषु वीक्ष्य धातुं वलं वह्निमयोवयश्च,
रसायनं वृष्ट्यतश्च वल्यं मेधात्रिकान्तिस्मरवर्द्धनश्च ॥” (आ० सं०)

अथास्य निर्माणकौशलं यथा,—प्रथमतः पारदं सर्वसंस्कारसंस्कृतं
वुभुक्षितं च कुर्यात् । अथ तस्मिन् पारदे सुसङ्ख्यम् खण्डितानि स्वर्ण-
पत्रानि दत्त्वा तप्तखल्ले विमर्द्ययेत् यावन्न पारदः स्वर्ण ग्रसते । ततो
भुक्तस्वर्णं सूतं गृहीत्वा तेन सह गन्धकं दत्त्वा संमर्द्य कज्जलीं कुर्यात् ।
ताञ्छ कज्जलीं वटांकुररसेन कुमारिकारसेन च पृथक् मर्द्ययेत्
शोषयेच्च रौद्रातपेन । पश्चात् काचकूप्यां निरुद्ध्य वालुकायन्त्रे यथा-
विधि पाकं कुर्यात् रससिन्दूरवदिति ।

अथ रजतसिन्दूरम् ।

“रौप्यं स्वर्णस्थले दत्त्वा पाचनाज्ञायते ध्रुवम् ।
तारसिन्दूरमित्युक्तं पित्तशान्तिकरं परम् ॥”

अथ ताम्रसिन्दूरम् ।

“पूर्ववत् पाच्यते ताम्रसिन्दूरं ज्वरशूलन्तुत् ।
कास-पाण्डूर-श्वास-कृमि-कुष्ठामूपित्तजित् ॥”

अथ मकरध्वजः ।

“स्वर्णदलं पलञ्चैव रसेन्द्रञ्च पलाष्टकम् ।
रसस्य द्विगुणं गन्धं तेनैव कज्जलीकृतम् ॥
कुमारिकारस्य-भाव्यं, —काचपात्रे निधाप्य च ।
संसाप्य वालुकायन्त्रे क्रमाद्विनत्रयं पचेत् ॥
साङ्घर्षीतं समादाय पुष्पारुणरजःसमम् ।
यवमात्रं प्रदातयमहिवृहीदलेन च ॥
एतदभ्यासतश्चैव जरावरणनाशनम् ।
अनुपानविशेषेण करोति विविधानं गुणान् ॥
ज्वरं त्रिदोषजं घोरं मन्दाग्नित्वमरोचकम् ।
अन्यांश्च विविधानं रोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
अस्यापि निर्माणकौशलं स्वर्णसिन्दूरवज् ध्वेयम् ।

अथ षड्गुणवलिजारित-मकरध्वजः ।

“षड्गुणे-गन्धकैः पूर्वं जारितैः पारदैः सह ।
तुर्प्यांशं हाटकं दत्त्वा तप्तखल्ले विमर्द्ययेत् ॥
ततश्च गन्धकं तत्र दत्त्वा रसमितं वुधः ।
विधाय कज्जलीं पश्चात् वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥”

अथवा—

“पादांशं हाटकं दत्त्वा सूतं खल्ले विमर्द्ययेत् ।
अथ जीर्णसुवर्णं तं सूतं षड्गुणगन्धकैः ॥
कज्जलीं परिनिर्माय काचकूप्यां निरोधयेत् ।
सिकताख्ये पचेद् यन्त्रे वैद्यो दिनचतुष्यम् ॥

मकरध्वज एव वै षड्गुणैर्बलिभिः कृतः ।
सर्वरोगहरः साक्षान् मृत्युञ्जय इवापरः ॥
यस्मिन् रोगे हितं यद्वि तदैवास्यानुपानतः ।
सेवनात् सर्वरोगाणां हन्ता नास्त्यत्र संशयः ॥”

अथवा—

“द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा वारत्रयं यथाकम्म् ।
पाकादेव प्रजायेत षड्गुणबलिजारितः ॥”

अथान्यमतम् ।

“सुवर्धजारितं सूतं शुद्धं गन्धञ्च तत्समम् ।
संमर्द्य कज्जलीं कृत्वा मकरध्वजमाचरेत् ॥
तं मकरध्वजं पश्चाद् गन्धं दत्त्वा पुनः पचेत् ।
एवं पुनः पुनः पाच्यो यावन्न षड्गुणो भवेत् ॥
सर्वरोगहरो ह्येष रसायनवरः समृतः ।
पुष्टि-मेंधा धृतिः कात्ति-र्वलञ्च सेवनाद् ध्रुवम् ॥”

प्रथमं मकरध्वजं विधाय तमेव मकरध्वजं समगुणेन गन्धकेन सह
संमर्द्य भूयोऽपि मकरध्वजं कुर्यात् । पुनस्तमेव मकरध्वजं गन्धकेन
सह पक्तु । मकरध्वजं कुर्यात् । एवञ्च न यावद् वारषट्कं भवतीति
षड्गुणबलिजारितो मकरध्वजः ।

अथ सिद्धमकरध्वजः ।

“संस्कारैः शोधितं सूतं शुद्धं गन्धञ्च तत्समम् ।
संमूच्छ्यं कज्जलीं कृत्वा काच्कूप्यां निरोधयेत् ॥
मुखे च खटिकां तस्या दत्त्वा दिनचतुष्टयम् ।
विपचेद्वालुकायन्त्रे साङ्घर्षीतं समुद्धरेत् ॥
विपात्य तां कुपीं पश्चाद् गृहीत्वा मकरध्वजम् ।
ऊर्ध्वं पातन-यन्त्रेण पुनर्निष्काशयेद् रसम् ॥
तस्मिन् रसे वलिं दत्त्वा भूयोऽपि मकरध्वजम्—
कृत्वा तस्माद् रसो ग्राहाः पुनश्च मकरध्वजः ॥
एवं पुनः पुनः कार्यं यावन्न वारपञ्चकम् ।
ततश्च पारदो ग्राहाश्चाधः पातन-यन्त्रतः ॥
तं सूतं स्वेदयेदोलायन्त्रे षण्डत्वमुक्तये ।
अथ तं सूतमादाय कुर्यात्च ग्रासलोलुपम् ॥
ततस्तं क्षुश्रितं सूतं तुर्यांशं हाटकं तथा ।
दत्त्वा विमर्हयेत्तावद् यावत् स्वर्धं न जीर्ण्यति ॥
जीर्णस्वर्णं ततः सूते दत्त्वा च गन्धकं शुभम् ।
भूयो विपाचयेद् यन्त्रे सिकताख्ये दिनत्रयम् ॥
एवं सम्पद्यते सिद्धमकरध्वज-संशकः ।
अस्य गुणव्ययो वक्तुं शङ्करेणापि दुष्करः ॥”

अथ रसप्रयोगः ।

अथ मूर्च्छितो गन्धवद्वो मारितो वा रसः प्रयुज्यते: रोगविनाशार्थं
रसायनार्थं वा इत्युक्तमेव प्राक् । तत्र रसायनार्थं दार्ढकालं व्याप्त

सेव्यो भवति रसः । व्याधिविनाशार्थन्तु यावन्न व्याधिघातो भवति ।
परन्तु रसायनार्थं रसं सेवितुमिच्छद्वः पूर्वं देहस्य संस्कारो विधेयः ।
यदुक्त—

रसायनार्थं रससेविनां कर्त्तव्यम् ।

“ये नीहुतं निर्वदेहः कुर्वेत रसायनं मतिमान् ।
विधिना पथ्यविधानाद्मरद्देहतुल्यदेहः स्यात् ॥
अक्षेत्रोकरणे सति रसायनं यो नरः प्रयुक्तीत ।
तस्य क्रामति न रसः सर्वाङ्गदोषकुद्ध भवति ॥” (माधवाचार्यः)

यदाह—नित्यनाथः—

“पञ्चकर्मं पुरा कृत्वा पश्चात्सकलदैहिनाम् ।
योजनीयो रसो दिव्यः शीघ्रं सिद्धमवाप्नुयात् ॥”

पञ्चकर्म—यथा—

“पाचनं स्नेहनं स्वेदो वमनं रेचनं तथा ।
एतानि पञ्चकर्माणि ज्ञातव्यानि भिषग्वरैः ॥
किन्तु तानि न कर्त्तव्यानि रक्तस्नाये च दाहने ।
नवज्वरेऽतिसारे च गर्भिण्यां वालवृद्धयोः ॥”

अपिच—

“पञ्चकर्मभयात्तेस्तु सुकुमारै-नरैरिह ।
रेचनान्ते इदं सेव्यं सर्वदोषापनुत्तये ॥”
इदं रसायनम्

अथान्यच—

“स्नग्धं स्विन्नं चिरिक्तं च नीरुजं सिद्धभेषजैः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन रसवीजार्पणक्षमम् ॥”

अथ रससेवनकालादिकम् ।

“प्रभाते भक्षयेनित्यं,—पथ्यं यामद्वयाधिके ।
नोल्लङ्घयेत्वियमन्तु मध्याहे चैव भोजयेत् ॥
ताम्बूलान्तर्गते सूते विड्वन्यो नैव जायते ।
सकणामसृतां भुक्तु । मलवद्वे स्वपेनिशि ॥” (आ० प्र०)

अथ रससेवन-पथ्यापथ्यम् ।

“अत्यशनातिपाने च ह्यतिनिश्चाप्रजागरे ।

खीणामतिप्रसङ्गश्च तथाध्वानं विवर्जयेत् ॥
अतिक्रोपं महार्षमतिदुःखयतिस्पृहाम् ।
शुष्कवादं जलकीडामतिचिन्ताश्च वर्जयेत् ॥
कुष्माण्डं कर्कटीं चैव कलिङ्गं कारबेलुकम् ।
कुसुमकं च कर्कटीं कदलीं काकमाचिकाम् ।
ककाराष्ट्रक-मेतद्विवर्जयेत् रससेवकः ।
कुलथांश्चात्सीतैलं तिलान् माषान् मसूरकान् ॥
कपोतकं काञ्जिकान्नं तक्रमकं तथैव च ।
वार्त्ताकुं राजिकां चिलवं वातलानि च वर्जयेत् ॥
कट्टमुं तीक्ष्णलवणं पिच्छिलं पित्तलश्च यत् ।
तिलतैलं दधि क्षीरं द्राक्षाश्च पनसं तथा ॥
वदरं नारिकेलश्च सहकारं सुवर्च्चलम् ।
नारङ्गं काञ्जिनारश्च शोभाजनमपि त्यजेत् ।
पातकश्च न कर्तव्यं सदा सत्यं प्रियं वदेत् ॥

क्षधातो नैव तिष्ठेत ह्यजीर्ण नैव कारयेत् ।
 नैवेद्यं नैव भुजीत न स्वपेत् कुशलः क्षितौ ।
 कुंकुमालेपनं वज्र्जयं कर्पूरं वज्र्येत् सदा ॥
 शाकं पौर्नवं द्याद् मेघनादश्च वास्तुकम् ।
 सैन्धवं नागरं सुस्तां पद्मसुगानि भक्षयेत् ।
 गोधूमजीर्णं शालयनं मुदग्यूषः पयो गत्वाप्य ।
 रससंसेविनामेते पथ्यापथ्ये प्रकीर्तिं ते ॥” (रसकामधेनुः)

अथ रसाजीर्णलक्षणम् ।

ये खलु रसायनार्थं दीर्घकालं रसं सेवन्ते प्रयुज्यते वा यत्र
 ग्रहणीशोथादिषु पर्षटीषभृति सुचिरं । तत्र वयोऽवस्थाकालमात्रादीनां
 वैषम्याद् यदि कदाचित् रसाजीर्णं मुत्पद्यते तदा एतानि खलु
 लक्षणानि आविर्भवन्ति । तद्यथा—

“मूच्छाशोकौ भूमः कम्पश्च्छहिर्मोहौ ज्वरस्तथा ।
 हिक्का-वैपथु-शूलानि निद्रालस्यमरोचकः ॥
 लिङ्गस्तमोऽतिसारश्च कासश्वासचिज् मिकाः ।
 कर्णास्य-चक्षुः कुश्मौ च वृष्णोदरमूर्द्धर्णि ॥
 मन्ददाहो विवन्धश्च जातः सवर्वाङ्गसंक्षयः ।
 अन्यांश्चैव महाव्याधीनं रसाजीर्णं तु लक्षयेत् ॥ (आ०प्र०)

अथ रसाजीर्णप्रतीकारः ।

काञ्जिकं स्तर्जिर्काक्षारं कारवेल्लीरसाप्लुतम् ।
 सौवर्च्छलसमोपेतं रसाजीर्णं पिवेन्नरः ॥

अपिच—

रसाजीर्ण-महाव्याधीनं लक्षयेद्द्वयिष्युत्तमः ।
 अभ्यङ्गः अनिलक्षोभे तैलैर्नारायणादिभिः ॥
 अरतौ शीततोयेन मस्तके परिषेचनम् ।
 तृष्णायां नारिकेलाम्बु मुद्रयूषं सशर्करम् ॥
 उद्धारे सति दध्यन्तं कृष्णजीरं ससैन्धवम् ।
 कर्षिकं सुजिकाक्षारं कारवेल्लीरसाप्लुतम् ।
 गोमूत्रसैन्धवयुतं तस्य संश्रावणं परम् ॥ (आ० प्रा०)

अथाशोधित-पारदसे वन-दोषप्रतीकारः ।

“यदि कदाचिदज्ञानाद् नागादि-कलङ्कितो रसो भुक्तः ।
 तत् श्रावणाय विज्ञः पिवेच्छिफां कारवेल-भवाम् ॥”

अथवा—

“नागवल्लीरसैर्वाय केवलं शोधितं वलिष् ।
 सेवित्वा सुखमाप्नोति—पारदात्पीडितो नरः ॥”

अथवा—

“काकमाचीरसं नित्यं सेवित्वा सुखमश्नुते ।”

अथ गन्धकः ।

नामानि—

“गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाणं इत्यपि ।
 सौगम्भिकश्च संग्रोक्तो वलिवलिवसाऽपि च ॥”

परिचयः—

गन्धकस्य चतुर्भेदाः कथिताः पूर्वसुरिभिः ।
 श्वेतः पीतस्तथा रक्तः कृष्णश्चेति चतुर्विधः ॥
 श्वेतस्तु खटिकाकारो लेपनाल्लौहमारणम् ।
 जायते नात्र सन्दे हश्चानुभूतो मया खलु ॥
 पीतवर्णो भवेद् यस्तु स चोक्तोऽमलसारकः ।
 रसे रसायने श्रेष्ठः शुकपिञ्चः स कथयते ॥
 (६८ ६८) लाक्षारसनिभो रक्तः शुक्तुरण्डः स कथयते ।
 धातूनां रज्ञं कुर्याद् रसवन्धं करोत्यलम् ॥
 यः कृष्णवर्णः स तु दुर्लभः स्यान्नाशं करोतीह जरापमृत्योः ।
 संसेवनाद्वज्रसमं शरीरं भवेत् सुकान्तं हि निरामयश्च ॥

(रसप्रकाशसुधाकरः)

“दूश्यते वर्त्तिकाकारो दुर्गन्धो गन्धकोऽपरः ।
 स तु कृत्रिमविज्ञेयो धातूनां मारणे हितः ॥”

गुणः—

“विषाके मधुरो गन्धपापाणस्तु रसायनः ।
 विसर्पकण्डूकुष्ठानां शमनो दीपनस्तथा ॥
 आमाजीर्णप्रशमनो विषहा रसशोधनः ।
 सूतस्य वीर्यदः साक्षात्पार्वतीपुष्पसम्भवः ॥
 कुमिरोगहरः सम्यक् सूतं मूर्छ्यते ध्रुवम् ।
 सेवितो वलिराजे न प्रभूतवलहेतवे ।
 तस्माद् वलिवसेत्युक्तो गन्धकोऽतिमनोहरः ॥ (२०प्र०सु०)

गन्धपापाणः—गन्धक एव । रसशोधनः—रससेवनोद्भूतान् दोषान् शोधयतीति—रसशोधनः । रसशोषण-इत्यपि पाठः । सूतवीर्यर्थदः—अनेन जारितः सूतः सम्यग् भवति वीर्यजान् । पार्वतीपुष्पसम्भवः—गौरीरजः खलु भवति गन्धक इति पुराणवार्ता । शिववीर्यं हि सूतः अतएव गन्धकेन गौरीरजसा—मिलितुमर्हति । वलिराजे न वलिनामा विल्यातोऽसुरराजः,—तेन वलवृद्धयर्थं सेवित इति ।

दोषाः—“अशुद्धगन्धः कुरुते च कुष्ठं तापं भ्रमं पित्तरुजां तथैव ।

रूपं सुखं वीर्यर्बलं निहन्ति तस्माद्विशुद्धो विनियोजनीयः ॥”

शोधनम्—“स्थाल्यां दुर्गं विनिश्चिप्य मुखे वक्त्रं निवध्य च ।

गन्धकं तत्र निश्चिप्य बूर्णितं सिकताकृतिम् ॥

छादयेत् पृथुदीर्घेण खर्परेणैव गन्धकम् ।

ज्वालयेत् खर्परसयोद्धुं वनच्छाणैस्तथोपलैः ।

दुर्घे निष्पतितो गन्धो गलितः परिशुद्धयति ॥”

(रसरत्नसमुच्चयः)

वनच्छानैस्तथोपलैः—शुष्कवन्धगोमयोपलैः ।

प्रशस्त-विस्फारितमुखस्य मृणमयपात्रस्य अभ्यन्तरे दुर्गं दत्त्वा पूरिताद्व कुर्यात् । मुखे च तस्य शिथिलमध्यं तनुवस्त्रवण्डं बद्धा गन्धकचूर्णं स्थापयेत् । तस्योपरि शरावं दत्त्वा ज्वलदङ्गारखण्डान् निधाय सन्तापयेत् । अथ सन्तापशरावतापेन गलितो गन्धकः वस्त्रमध्यात् पात्रस्थदुर्घे निष्पत्र शुद्धिमृच्छति । एवश्च शतवारेण निर्गन्धो भवति गन्धकः । उक्तश्च तत्रैव

‘शतवारं कृतश्चैवं निर्गन्धो जायते वलिः ।’

तस्य गुणः—

“इत्थं विशुद्धस्त्रिफलाज्यभृङ्गमध्वन्वितः शाणमितो हि लीढः ।

गृध्राक्षितुलयं कुरुतेऽक्षियुग्मं करोति रोगोऽिक्षतदीर्घमायुः ॥”

(रसरत्स सुचयः)

अथवा—

“पात्रे लौहमये क्षिप्त्वा धृतमग्नौ प्रतापयेत् ।

तप्ते धृते तत्समानं क्षिपेद् गन्धकजं रजः ॥

विदुतं (गलितं) गन्धकं दृष्टुं गवां क्षीरे विनिक्षिपेत् ।

एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्वकार्येषु योजयेत् ॥”

(रसेन्द्र-चिन्तामणिः)

शोधनादनन्तरं दुधादुत्तार्य गन्धकं जलेन प्रशालय रौद्रातपेन
विशोषयेदिति ।

मतान्तरम्—

गन्धको द्रावितो भृङ्गरसे क्षिप्तो विशुध्यति ।

सप्तधैवं भक्षणार्थं,—योगार्थं सकृदेष हि ॥

एवं गन्धो विशुद्धो हि नापथ्य-र्विकृतिं ब्रजेत् ।

अपथ्यादन्यथा हन्यात्पीतं हालाहलं यथा ॥ (आ० प्र०)

सेवनविधिः—

“गन्धकस्तुलयमरिचः षड् गुणत्रिफलान्वितः ।

सम्पाकमूलरसतो मर्हितोऽखिलरोगहा ॥” (र० चि०)

रसायनार्थं गन्धकसेविनां कर्त्तव्यम्—

“वग्नै रेचनैः पूर्वं देहशुद्धिं समाचरेत् ।

जाङ्गलानि तु मांसानि छागलानि प्रयोजयेत् ॥

लवणाम्लानि शाकानि द्विदलानि तथैव च ।

खियश्चारोहणं यानं सदा चैतानि वर्जयेत् ॥”

अथानुपानम्—

“मोचाफलेन त्वग्दोषं चित्रकेण महाबलम् ।

आटरूषकषायेण क्षयकासान् जयेद् भृशम् ॥

मन्दानलत्वं जयति त्रिफलाक्षवायसंयुतम् ।

ऊद्धृगान् सकलान् रोगान् हन्ति शीघ्रं सुगन्धकः ॥”

अथ यदि कदाचित् अशुद्धगन्धकसेवनात् विकाराः सञ्चायन्ते तदा—

अशुद्धगन्धकदोषशान्तिः ।

‘अशुद्धगन्धकोत्थानां दोषाणां परिशान्तये ।

गोदुग्धं गोधृतैः सादृ पीत्वा सञ्चायते सुखी ॥”

अथ गन्धकतैलम् ।

“अर्कशीरेः स्तु हीक्षीरैवर्खं लेप्यन्तु सप्तधा ।

गन्धकं नवनीतेन पिष्टुं वर्खं प्रलेपयेत् ॥

तद्वर्त्तिं ज्वलिता दण्डे धृत्वा कार्या त्वयोमुखी ।

तैलं पतत्यधोभाण्डे प्राह्णं योगेषु योजयेत् ॥” (र० र० स०)

रसशास्त्रम्

अथवा—“आवर्त्तमाने पयसि क्षिपेद् गन्धकजं रजः ।

तज्जातदधिजं सर्पि गन्धतैलं नियच्छति ॥”

अस्य गुणः—“गन्धतैलं गलत्कुष्ठं हन्ति लेपाच्च भक्षणात् ।”

(रसेन्द्रचिन्तामणिः)

अथ हिङ्गुलम् ।

नामानि,—“हिङ्गुलं दरदं सु-च्छं हिङ्गुलश्चूर्णपारदः ।

सुरङ्गं रसगर्भश्च वर्वरं रक्तमप्यथ ॥”

परिचयः—“दरदश्चिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुक्तुण्डकः ।

हंसपादस्त्रूतीयः स्याद् गुणवानुत्तरोत्तरम् ॥

चर्मारः शुक्तुण्डकः स्यात् सुपीतः शुक्तुण्डकः ।

जवाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥” (आ० प्र०)

पुरुन्दररहस्ये तु—

“चर्मारः कृष्णरूपः स्यात् सुपीतः शुक्तुण्डकः ।”

शेषं पूर्ववत् ।

खनिज-दरदाणां महार्घतवाद् दुर्लभत्वाच्च—अथुना प्रायैण व्यवहिते
कृत्रिमो दरदः । स च कृत्रिमो दरदः किञ्चिच्चूर्ण-सहकृतेन पारदगन्धकेन
निर्मीयत—इति विशेषविदः ।

गुणः—“तिकं कषायं कटु हिङ्गुलं स्याद्-

नेत्रामयद्वयं कफपित्तहारि ।

हलास-कुष्ठ-ज्वर-कामलांश्च-

प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥” (आ० प्र०)

दोषाः—“अशुद्धो दरदः कुर्यादान्धयं क्षैण्यं कुमं भ्रमम् ।

मोहं मेहश्च,—संशोधयस्तस्माद् वैद्यैस्तु हिङ्गुलः ॥”

शोधनं—“मेषीक्षीरेण हिङ्गुलमसूवर्गश्च भावयेत् ।

सप्तवारं प्रयत्नेन,—शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥” (आ० प्र०)

अथवा—“सप्तकृत्वाऽद्रूकै-द्रूचै-र्लकुचस्य रसेन वा ।

शोधितो भावयित्वा च निर्देषो जायते खलु ॥” (वारभटः)

अथ शुद्धहिङ्गुल-से वनविधिः ।

“भक्षयेद् रक्तिकामेकां मरिचेन समन्विताम् ।

गुडेनावेष्य मतिमान् उवरनाशाय तं पुनः ॥”

मन्देऽग्नौ वाय हृदरोगे दद्याच्छौर्णीरसेन च ।

असूपित्ते प्रदातव्यं विशल्या-सत्त्व-संयुतम् ॥

बलयं वाजीकरं मेधयं हृदुत्साहकरं परम् ।

वृद्धाणां पुत्रजननं शुक्रायुःश्रीकरं परम् ॥

एतस्मान्नापरं भद्रं विद्यते रसस्मवत् ॥” (इति गोरक्षस्मतम्)

शौर्णी-पिपली । विशल्या-गुडूची ।

अथाशुद्ध-हिङ्गुल-सेवने दोषाः प्रतीकारश्च—

“ये हि दोषा रसे प्रोक्ताश्चाशुद्धस्य निषेवणे ।

त एवाच भवत्ययेव प्रातिकारोऽपि तादूषाः ॥”

अशुद्धस्य रसस्य सेवने ये दोषाः प्रभर्वान्त त एव दोषा अशुद्धस्यापि
हिङ्गुलस्य सेवने । एतेषामपि प्रतिकारो रसवज्ज्ञेयः । इति

प्रसङ्गात्—

हिन्दु लोत्थरसप्रशंसा ।

“यथा वड्गुणगन्धे न जारितो रसराजकः ।
द्रदाकर्षितः सूतो गुणैरेवं विधस्तथा ॥”

अथाभ्रकम् ।

अथाभ्रकनामानि,—

“अभ्रकं मेघगिरिजपीतखास्वर-संजित् ॥” (र० का० धे०)

परिचयः—“अभ्रं चतुर्विधं प्रोक्तं रक्षीतसितासितम् ।

रक्तं रसायने श्रेष्ठं कृष्णं व्याधिविनाशने ॥
सितं तारकियासूक्तं पीतन्तु हेमकर्मणि ।
एषाञ्चापि भवेद् भेदाश्चत्वारो गुणभेदतः ॥”

असितञ्च द्विविधं—श्यामं हरितञ्च । तत्र श्यामं विन्ध्याचलेषु, हरितं

दक्षिणापथे सहायलयपारिजात्यादि-पर्वतेषु प्रसिद्धम् ।

भेदाः—“पिनाकं द्वृरुं नानं वज्रश्चेति चतुर्विधम् ।
कृष्णाभ्रं कथितं प्राज्ञैस्तेषां लक्षणमुच्यते ॥
मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयम् ।
अज्ञानादु भक्षणं तस्य महाकुष्ट-प्रदायकम् ॥
द्वृरुं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते द्वृरुरध्वनिम् ।
गोलकान् वहुशः कृत्वा, तत् स्यान्मृत्युप्रदायकम् ॥
नागन्तु नागवहु वहौ फुत्कारं परिमुञ्चति ।
तद्भक्षितमवश्यन्तु विद्याति भग्नदरम् ॥
वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेन नवाग्नौ विकृतिं व्रजेत् ।
सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्जव्यमृत्युजित् ॥” (आ० प्र०)

अथाभ्रगुणाः—

“गौरीतेजः परमममृतं वातपित्तामयमयम् ।
प्रज्ञावोधि प्रशमितरुजं वृष्यमायुष्यमत्रम् ॥
बल्यं स्निग्धं रुचिदमकफं दीपनं शीतवीट्येम् ।
तत्तद्योगैः सकलगदहृद्व्योम सूतेन्द्रवन्धि ॥” (र० र० स०)

गौरीतेजः = गौर्याः तेजः = आर्त्तवमिति प्रसिद्धिः । गन्धको यथा
गौरतेजस्तथा इदमपि । अतएव — सूतेन्द्रवन्धि = सूतेन्द्रं पारदं बधातीति ।

अथ सेवनयोग्याभ्रकम् ।

“निश्चन्द्रिकं मृतं व्योम सेव्यं सर्वगदेषु च ।

सेवितं चन्द्रसंयुक्तं मेहं मन्दानलं चरेत् ॥” (र० र० स०)

अथाभ्रशोधनम् ।

“वज्राभ्रं वह्निसन्तप्तं निक्षिप्तं सप्त सप्तधा ।

गोदुग्धे तिफलाकवाथे गवां मूत्रे च काञ्चिके ।

मलतः शुद्धिमायाति प्रक्षिप्तं वा त्रिधा त्रिधा ॥” (आ० प्र०)

“अथवा वदरीकवाथे धमातमभ्रं विनिक्षिपेत् ।

मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ॥” (रसमञ्जरी)

अथैवं शुद्धस्याभ्रस्य मारणार्थं सूक्ष्मीकरणं धान्याभ्रमिति कथ्यते । यथा—

“पादांशाधान्यसंयुक्तमभ्रं वज्राभ्रं कम्बले ।

त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे,—छिन्नं वै मर्देयेत् करैः ।

कम्बलाद्विलितं सूक्ष्म-वालुकासदृशं च यत्—

तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तं मारणञ्चाप्यथो भवेत् ॥” (रसमञ्जरी)

अभ्रस्य पादांशमितं धान्यं अभ्रश्च कम्बले वद्धु । जलपूर्णं प्रशस्तपात्रे
निमग्नं कृत्वा त्रिरात्रं यावद् रक्षेत् । पश्चादुद्धृत्य पाणिभ्यां मर्दयेत् ।
तेन कम्बलच्छिद्राद् गलितानि सूक्ष्मप्राप्तवृष्टिनि निर्गमिष्यन्ति । तानि
अभिमतभेषजरसैः क्वाथैर्वा मर्दयित्वा गजपुटे पचेदिति ।

अथाभमारणम् ॥

“धान्याद्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ टक्कणस्य च ।
पिष्ट् । तदन्धमूरायां रुद्धा तीव्रात्रिना पचेत् ।
स्वभावशीतलं चर्णं सर्वरोगैषु योजयेत् ॥”

(रसेन्द्रचिन्तामणि:)

अथवा— “धान्याभ्रं कासमहस्य रसेन परिमहि तम् ।

पुष्टिं दशवारेण मियते नात्र संशयः ॥

तद्वन्मुक्तारसेनापि तण्डलीयरसेन वा ।

रम्माकन्दजलेनापि संमर्द्धं पुटतो मृतिः ॥” (वागभटः)

अथवा—

“गन्धर्वपत्रतोयेन गुडेन सह भावितम् ।

अधोद्दृष्ट वटपत्राणि निश्चन्द्रं त्रिपुटैः खगम् ॥” (२०२० स.)

धान्याभ्रकं समादाय एरण्डपत्रसेन तथा गुडेन सह मर्हयित्वा वट-
पत्रेण संवेष्य गजपुटे पचेत् । एवं पुटत्रयेण अन्नं निश्चन्द्रं मिथ्यते ।
गन्धर्वः—एरण्डः । खगम्—अन्नम् ।

अथाभस्य विशेषपुटम् ।

“धान्याग्रकं समादाय मुस्ताकाथैः पुटजयम् ।
तद्वत् पुनर्नवानीरैः कासमर्ह रसैस्तथा ॥ १
नागवल्लीरसैरकक्षीरेद्यं पृथक् पृथक् ।
दिनं दिनं मर्ह यित्वा काथैवटजटोङ्गवैः ॥ २
दत्त्वा पुटजयं पश्चात् त्रिःपुटेन्मुष्टलीजलैः ।
त्रिगोक्तुरकषायेण त्रिःपुटेद्वानीरसैः ।
मोचकन्द्ररसैः पाचयं त्रिरात्रं कोकिलाक्षजैः ॥
रसैः पुटेल्लोध्रकैस्तु क्षीरादेकपुटं पुनः ।
दधा घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा ॥
एकमेकं पुटं दयादभ्रस्यैवं सृतिर्भवेत् ।
सर्वरोगहरं व्योम जायते योगवाहकम् ॥
कामिनीमदर्दर्पनं शत्सं पुंस्तोपघातिनाम् ।
वृष्यमायुष्करं शुक्रवृद्धिसन्तानकारकम् ॥”

(वाग्भटः)

अथाभ्यस्यामृतोकरणम् ।

“तुल्यं धृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत् ।
धृते जोरें ततश्चूर्णं सव्वकार्यं षु योजयेत् ॥”

(आ० प्र०)

अथाभ्रभस्मानुपानम् ।

“वेल्योषसमन्वितं घृतयुतं वलोन्मितं सेवितम् ।
दिव्याभ्रं क्षय-पाण्डुरुग्-ग्रहणिका-शूलाम्-कुष्ठामयम् ॥
ऊर्ध्वश्वासगदं प्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरम् ।
मन्दाग्निं जठरव्यथां विजयते योगैरशेषामयान् ॥” (रसवाभटः)

अपिच—“अप्रभस्म विशुद्धश्च पिप्पलीमधुना सह ।
विंशतिश्च प्रमेहाणां नाशयेन्नात्र संशयः ॥
अभ्रकं हेमसंयुक्तं क्षयरोगं विनाशयेत् ।
लवद्वामधुसंयुक्तं धातुवृद्धिकरं परम् ।
गोदुग्धशक्तरायुक्तं पित्तरोगविनाशनम् ॥
अभ्रस्य विधिसंयुक्त-पथ्ययोगेन सेवनात् ।
वलीपलितनाशः स्याज्ञीवेच्च शरदां शतम् ॥”

अथाभ्रसे विनां वज्जनीयम् ।

“क्षाराम्लविद्लं कोलं कर्कटीकारवेलकम् ।
वृन्ताकश्च करीश्च तैलं चास्रे विवर्ज्येत् ॥” (आ० प्र०)

अथाशुद्धाभ्रसे वनदोषशान्तिः ।

“पिवेजलेनामलकीं पिष्टुं शर्करया त्रयेहम् ।
दुष्टाभ्रसैवनाद् दुःखान्मुक्तो भवति निश्चितम् ॥”

अथ तालः ।

नामानि—

“हरितालं तालमालं मालं शैलूषभूषणम् ।
पिङ्ककं रोमहरणं तालकं पातमित्यपि ॥”

(२० सा० सं०)

भेदः—

“हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम् ।
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् ॥
सर्वर्णवर्णं गुरु ख्लिग्धं तनुपत्रश्च भासुरम् ।
तत्पत्रतालकं प्रोक्तं बहुपदं रसायनम् ॥
निष्ठत्रं पिण्डसंकाशं स्वत्यपत्रं तथागुरु ।
खीपुष्पहारकं तत्तु गुणात्पं पिण्डतालकम् ॥”

(२० र० स०)

अथ तालस्य दोषगुणाः ।

“अशुद्धतालमायुर्भं कफमारुतमेहकृत् ।
तापस्फोटांगसंकोच-कुष्ठातिसारकृत्यथा ॥
शुद्धन्तु हरते रोगान् कुष्ठश्यज्वरादिकान् ।
बलवीर्यप्रदं श्रीदं श्वासहृद विष-वातनुत् ॥” (तन्वसारः)

अथ तालकशोधनम् ।

“स्विनं कुष्माण्डतोये वा तिलक्षारजलेऽपि च ।
तोये वा चूर्णसंयुक्ते दोलायन्ते ण शुद्ध्यति ॥” (२० र० स०)

उपलैदेशभिद्यं पुटं रुद्राऽथ पेषयेत् ।

एवं द्वादशधा पात्र्यं शुद्धं योगेषु योजयेत् ॥

एतदेव रसपद्धतिटीकायाम्—

“ब्रह्ममूलकृतकूथे त्रिवारं भाव्यन्तथा महिषीमूत्रेण । पश्चान्मूषायां
दत्त्वा दशभिरुपलैः पुटं दद्यात् । एवं द्वादशधा भावनाः पुटानि च
दत्त्वा शुद्धं (मृतं) तालं योगेषु योजयेत् ।” इति—

अथ तालभस्मानुपानम् ।

“गुडूच्यादिक्षायेण गदानेतान् व्यपोहति ।

सोपद्रवं वातरकं कुष्ठान्यष्टादशापि च ॥

फिरङ्गदेशजं जन्तोर्हन्ति रोगं सुदुस्तरम् ।

विसर्पं मण्डलं कण्डूं पामां विस्फोटकं तथा” ॥ (भावमिश्रः)

अथ तालभस्मसे विनां वज्जनीयम् ।

“एतद् भेषजसेवी तु लवणामौ विवज्जयेत् ।

तथा कट्टुरसं वहिमातपं दूरतस्त्यजेत् ॥

लवणं यः परित्यकुं न शक्रोति कथञ्चन ।

स तु सौन्ध्यवमश्चीयान् मधुरोपरसो हि सः ।” [भा०:मि०]

दूशयते प्रायशोऽधुना योगिनस्तथाऽवधौताः क्षय-कुष्ठादि-रोगोपशमनार्थं
प्रयच्छन्ति तालभस्मःरोगिभ्यः । ते च तालदेषप्रशमनार्थं अशेष-फल-
लाभार्थञ्च प्रभूतं गव्यघृतं पाययन्ति । सुखं जीर्यन्ति च तद् घृतम् ।
ये तु भयाद् घृतपानं सम्यक् नाचरन्ति, ते न विमुठपन्ते रोगेभ्यो विषयन्ते
च । इति—

केचित्तु—

“कुष्मारडजै रसैस्तालं तैलैश्चूर्णोदकैः क्रमात् ।
दोलायन्ते पचेद् यामं विशुद्धं तालकं भवेत् ॥”

अपिच—

“तालकं वंशपत्राख्यं चूर्णोदकविभावितम् ।
सप्तभिर्वासरैः शुद्धं ततः कर्मणि युज्यते ॥” (आ० सं०)

अथ तालभस्मारणम् ।

पत्राख्यं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु ।
खल्वे विमर्हयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत् ।
संशोष्य गोलकं कृत्वा चकाकारमथापि वा ।
ततः पुनर्नवाक्षारैः खाल्यामर्दं प्रपूरयेत् ॥
तत्र तद् गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ।
स्थालीं चुल्यां समारोप्य क्रमाद्विं विवर्द्धयेत् ॥
दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्चवल्लिं प्रदीपयेत् ।
एवं तन्मियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथारोगं प्रयोजयेत् ॥ (भावप्रकाशः)

मात्रा ।

मात्रा तावदेकरक्तिकास्थले तण्डुलमात्रं प्रयच्छन्त्याधुनिकाः ।

तालभस्म ।

तथाच रसरत्न-समुच्चये—

“मधुतुलये घनीभूते कषाये ब्रह्ममूलजे ।
त्रिवारं तालकं भाव्यं पिष्टुं मूत्रे ऽथ माहिषे ॥

अथ तालदोषशान्तिः ।

“जीरकं जलसंपिण्ठं शर्करासहितं जले ।
मेलयित्वा पिवेद् रोगी तालशान्त्यै च्यहं मुदा ॥”

अथ रसमाणिक्यम् ।

“तालकं वंशपत्राख्यं कुष्माण्डसलिले शिष्पेत् ।
सप्तव्या वा त्रिधा वापि दध्ना चासुने वा पुनः ॥
शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत् तण्डुलाकृतिम् ।
ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
वदरीपल्लवोत्थेन कल्केन लेपयेद् भिषक् ।
अरुणाभमध्रःपात्रं तावज्ज्वाला प्रदीयते ॥
साङ्घीतं समुद्रत्य माणिक्यामं भवेद् ग्रुवम् ।
तद् रक्तिद्वितयं खादेद् वृत्तभामरमहितम् ॥
संपूर्ज्य देवदेवेशं कुष्ठरोगाद्विमुच्यते ।
स्फुटितं गलितं यच्च वातरक्तं भगन्दरम् ॥
नाडीवृषं वृषं कुष्ठमुपदंशं विचर्चिकाम् ।
नासास्य सम्भवान् रोगान् क्षतान् हन्ति सुदारुणान् ॥
पुण्डरीकञ्च चर्माख्यं विस्फोटं मरुडलं तथा” ।

(२० सा० सं०)

अथ निर्माणकोशलं यथा,—शोधितं हरितालं चूर्णयेत् । कस्यचित् प्रशस्तमुख-अन्तयुज्ज्व-मृण्यपात्रस्य अभ्यन्तरे अग्रदलानि विस्तार्य तत् हरितालचूर्णं प्रक्षिप्य अग्रदलेन आच्छादयेत् । अस्योपरि पुनरपि

हरितालचूर्णं दत्त्वा अग्रेणाच्छादयेत् । एवं वारत्रयं वारचतुष्टयं वा । ततस्तस्य पात्रस्य मुखं शरावेण पिधाय सन्धिश्लं वदरीपल्लवकल्केन (मृदा वा) आलेप्य शोषयित्वा चुलीमधिश्लयेत् । अधश्च मन्दं मन्दं काष्ठज्वाला प्रदीपयेत् । यदा तु पात्रस्य तलदेशोऽरुणाभो भवति, शराव-सन्धिश्लाद्वा पीताभं धूमपुञ्जं च निःसरति, तदा निवृत्तज्वालं मृण्यपात्रं साङ्घीतलं छत्वा मुखमुद्धाट्य अग्रदलाद् निष्काश्य गृहीयाद् माणिक्यामं रसमाणिक्यम् । मात्रा च अस्य साम्रतं एकरक्तिका । इति—

अथ मनःशिला ।

नामानि,—“मनःशिला मनोगुप्ता मनोहा नागजिह्विका ।

नैफाली कुनटी गोला शिला दिव्याषधिः स्मृता ॥”

परिचयः—“मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता,—श्यामाङ्गी कणवीरिका

द्विखरण्डाख्या च;—तासां तु लक्षणानि निवेद्यत ॥

श्यामा हिङ्गुलवद् रक्ता किञ्चित् पीतातिदीप्तिका ।

कणवीरा रक्तवर्णा चर्णरूपातिभारयुक् ॥

किञ्चिद्-रक्ता च गौरा च द्विखरण्डा भारवत्तरा ।

त्रिविधासु च श्रेष्ठा स्यात् कणवीरमनःशिला ॥”

गुणाः—“मनःशिला गुरुर्वर्ण्या सरोषणा लेखनी कदुः ।

तिक्ता श्लिष्ठा विष-श्वास-कास-भूत-कफाऽस्त्र-नुत् ॥”

[आ० प्र०]

दोषाः—“मनःशिला मन्दवलं करोति नरं ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।

मलस्य बद्धं किल मूत्ररोधं, सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥”

[रसेन्द्रसारसंग्रहः]

शोधनम्—“जयन्तीभृङ्गराजोत्थै रक्तागस्त्यरसैः शिला । [४० प्र० सु०] अथवा दोलायन्वे दिनं पाच्या,—यामं छागस्य मूत्रके । [४० प्र० सु०] क्षालयेदारनालेण,—सर्वरोगेषु योजयेत् ॥” (२० सा० सं०)

अथवा—“अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवारकम् । [४० प्र० सु०] अथवा श्युद्धवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला ॥” [आ० प्र०]

अन्यच—“खपरस्य विधानेन विशुद्धा चेन् मनःशिला । [४० प्र० सु०] निहन्ती पाण्डुरोगस्य तथाच राजयह्मणः ॥” [२० च०]

तदोषशान्तिः—“त्युं पिवेच्छिलाशान्त्यै गोदुग्ध-सहितं मधु ॥” — शीर्ष

अथाज्ञनम् ।

नाममेदाः—पञ्चाज्ञनानि,—सौबीरं स्रोतो नीलञ्च पुष्पजम् ॥” — शीर्ष

रसजं क्रमतो धूममीष्टकच्छन्न भासुरम् ॥” — शीर्ष

परिचयः— सौबीरम् ।

“सौबीराख्यञ्चाज्ञनं धूमवर्णं पित्तासद्यं छाद्विहिकावण्डम् ।
नेत्रव्याधौ शोधनरोगेण च श्रेष्ठं प्रोक्तं कर्णरोगोपशान्त्यै ॥”

स्रोतोऽज्ञनम् ।

“स्त्रिघस्वादुकपायकं विषवमीपित्तास्त्रनुलेखनम् ।”

नेत्युं हिधम (हिका) रुजापहं निगदितं स्रोतोऽज्ञनं सर्वदा ॥”

नीलाज्ञनम् ।

“रसायनं सुवर्णघं गुरु स्त्रिघं तिदोषहा ।”

नीलाज्ञनं च कथितं लौहमार्दवकारकम् ॥”

। १०८३ पुष्पाज्ञनम् । अन्तीर्थं शिलाप्र०

“सितं स्त्रिघं हिमं चैव नेत्ररोग-विषापहम् । [४० प्र० सु०]— शीर्ष
ज्वरघमतिहिकाम् । पुष्पाज्ञनमिहोदितम् ॥” [४० प्र० सु०]— शीर्ष

। १०८४ रसाज्ञनम् । अन्तीर्थं शिलाप्र०

“पीताम् विषरक्तदोषशामनं सश्वासहिकापहम् ।

वर्णं वातविनाशनं कृमिहरं दाव्युद्धवं शोभनम् ॥”

(रसप्रकाशसुधाकरः)

शृते रसाज्ञनं सर्वाणि खलञ्जनानि पर्थिवानि (खनिजातानि)
भवन्ति । रसाज्ञनं तु दाहहिद्रिया धनीभूतः काथः । अस्यापि
अञ्जनवन् नेत्रोपयोगित्वात् अञ्जनसाधर्मर्मादञ्जनपर्याये परिग्रहः । अस्य
तु निर्माणकोशलं रसकामधेनौ यथा —

“दाव्यांकाथमजाक्षीरे पक्तं साद्दं रसाज्ञनम्”

अथाज्ञनशोधनम् ।

“भृङ्गराजसैव सर्वाण्येवाज्ञनानि हि ।

विशुध्यन्तीह सततं सत्यं गुरुवचो यथा ॥” (२० प्र० सु०)

अथ टंकणः ।

। १०८५ (‘स्रोहागा’ इति वज्ञेषु —)

नामानि—“स्रोभागं टंकणक्षारो धातुद्रावकमुच्यते” ।

परिचयः—टंकणो द्विविधः प्रोक्तं ईषन्नीलचतुर्ष्वलः ।

अन्यः सितोपलैस्तुल्यस्तयोराद्यो गुणाधिकः ॥

गुणदोषाः—टंकणोऽश्निकरो रक्षः कफग्नो वातपित्तकृत् ।

अशुद्धश्चूङ्गो वान्तिप्रान्तिकारी प्रयोजितः ।

अन्यच—“विषदोषहरो हृद्यो वातश्लेष्म-विकारनुत् ॥”

शोधनम्—“टंकणो लोहपात्रस्तो वह्नावृत्फुलितो यदा

विभाति लाजसं शस्तदा ज्ञेयः शुचि-वृद्धैः ।”

(नानातन्त्रमतम्)

अथ स्फटिका

(फिट्किरीति वङ्गेषु)

परिचयः—“स्फटिका तु स्फटी प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
द्वृढ़रङ्गा च रङ्गाङ्गा रङ्गद्वृढ़ा च कथ्यते ॥”

गुणः—“स्फटिका तु कपायोष्णा वात-पित्त-कफ वणान् ।
निहन्ति श्वित्र-वीर्यसर्पम्,—योनिसंकोचकारिणी ॥
रक्तरोधकरीःरक्तपित्तासृदर-नाशिनी ।”

शोधनम्—“स्फटिका निर्मला ग्राहा, कचिदशौ च फुलिता ।”

(आ० प्र०)

अथ खटिका ।

नामानि,—“खटिका खटिनी चापि कठिनी लेखनी खटी ।

द्विविधा दृश्यते तीव शुभ्रैका मलिनाऽपरा ॥”

गुणः—“कफम्बी नेत्रयोः पथ्या मधुरा विषशोथजित् ।

रक्तपित्तहरी दाह-वण-पित्ताशजिद् हिमा ॥”

मेहरोगहरी दन्तमञ्जने परमा मता” ॥

(आ० प्र०)

अथगैरिकम् ।

नामानि—“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा” ।

परिचयः—“गैरिकं द्विविधं प्रोक्तं स्वर्णपाषाणमेदतः ।

सुवर्णगैरिकं श्रेष्ठं द्वितीयाङ् गैरिकात् परम् ॥”

गुणाः—“गैरिकं द्वितीयं स्त्रिग्यं कषायं मधुरं हिमम् ।

चक्षुष्यं दाह-पित्ताश-कफ हिक्का-विषापहम् ॥”

अतिकरडूहरं रुक्षं तथा प्रोक्तमुदर्द्दनुत् ।

पाषाण-गैरिकं तन्यद् हिक्कालस्मी-विषापहम् ॥”

शोधनम्—“गैरिकं किञ्चिदाज्येन भृष्टं शुद्धं प्रजायते ।

अथवा भावितं दुग्धेगैरिकं शुद्धिमृच्छति ॥” (र० र० स०)

अथ कासीसम् ।

नामानि—“कासीसं खेचरं धातुशेखरं च मलीयसम् ।

कासीसं पीतकुसुमं कंसकं चाक्षुकं खगम् ॥”

(र० का० धे०)

भेदा:—“त्रिधा हीरं पुष्पलोहं शुकूपीतसितं क्रमात् ।”

शोधनं—“सकृद् भृग्नाम्बुना स्विन्नं कासीसं निर्मलं भवेत् ॥”

(देवीयामलम्)

गुणः—“काशीसत्रयमसूज्णं तिक्तं च तुवरं तथा ।

वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्र्यं करडू-विष-प्रणुत् ॥”

मूत्रकृच्छ्राश्मरी-श्वव्रनाशनं परिकीर्तिम् ।

पित्तापस्मारशमनं कासीसं रसवद् गुणे ॥”

अथ रसकः ।

परिचयः—“रसकस्तुत्थमेदः स्यात् खर्परं चापि तत् स्मृतम् ॥”

ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः” ॥

मेदः—“रसको द्विविधः प्रोक्तो द्वर्दुरः कारवेलकः ।

सदलो द्वर्दुरो प्रोक्तो निर्दलः कारवेलकः ।

सत्त्वपाते शुभः पूर्वो द्वितीयश्चौषधादिषु ॥” (र० २० स०)

गुणः—“रसकः सर्वमेहम्भः कफपित्तविनाशनः ।

नेत्ररोगक्षयद्वयश्च लोहपारदरज्जनः ॥” (र० २० स०)

दोषाः—“अशुद्धः खर्परः कुर्याद्वान्तिं भ्रान्तिं विशेषतः ।

(०३ ०४) तस्माच्छोध्यं प्रयत्नेन यावद् वान्तिविवर्जितः ॥”

शोधनम्—“खर्परः परिसन्तप्तः सप्तवारं निमज्जितः ।

वीजपूररसस्यान्तर्निर्मलत्वं समश्नुते ॥” (वाग्भटः)

मारणम्—“खर्परं पारदैनैव चूर्णयित्वा दिनं पवेत् ।

वालुकायन्त्रमध्यस्थं रक्तं भस्म प्रजायते ॥”

अथ शुच्चरसक-सेवन-दोषशान्तिः ।

“गोमूत्रं सप्ताहं पीत्वा रसकात् परिमुच्यते ॥”

अथ शङ्खः ।

परिचयः—“शङ्खः समुद्रजो जीवः कम्बुः शङ्खनकामिधः ।

शोधयित्वा कृतं भस्म योज्यं योगे तथाऽमये ॥”

शोधनम्—“अमृतवर्गजलैः स्विन्नः शङ्खो यामाद् विशुद्धयति ।

मारणम्—“पश्चाद् गजपुटेनैव भस्मतां याति निश्चितम् ॥”

गुणाः—“शङ्खः क्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरोगनाशनः ।

नेत्रपुष्पहरो वर्णस्तारुण्यपिटिकाप्रणुत् ।

अमृपित्तहरः शूलनाशनः क्षयरोगहाः ॥” (आ० प्र०)

अथ कपद्दकः ।

नामनि—“कपद्दक कपद्दीं च वराटीं च वराटिका ।

एष समुद्रजो जीवः कपद्दक इति स्मृतः ॥” (आ० प्र०)

परिचयः—“वराटी विविधा प्रोक्ता श्वेता पीता च चित्रिता ।

तत्र वराटिका पीता सार्द्धनिष्क्रमाणिका ॥

श्रेष्ठा सैव बुधैः प्रोक्ता टड्डभारा हि मध्यमा ।

पादोन-टड्डभारा च कथ्यते सा कनिष्ठिका ॥” (र० प्र० सु०)

गुणाः—“रसे रसायने प्रोक्ता परिणामादिशूलनुत् ।

ग्रहणीश्यरोगद्वारा वीयर्योष्णा दीपनी मता ॥

वृष्णा दोषहरी नेत्र्या कफवात्-विनाशिनी ।

रसेन्द्रजारणे प्रोक्ता विड्वद्वयेषु शस्यते ॥” (र० प्र० सु०)

शोधन-मारणे—

“स्वे दितारनालेन यामाच्छुद्धिमवान्युथात् ।

ततश्च पुटनादेव कपद्दीं मियते ध्रुवम् ॥”

अथ सिकता ।

नामनि—“वालुका सिकता प्रोक्ता शर्करा रोतिकापि च ।”

गुणाः—“वालुका मधुरा शीता सन्तापश्रमनाशिनी ॥”

स्वेद-प्रयोगतश्चैव शाखा-शंत्यानिलापहा ॥
तद्वच्च लेखनी प्रोक्ता व्रणोरः क्षतनाशिनी ।
किञ्चित् काञ्जिकसंसिक्ता भृष्टा चैव कटाहके ।
वख्खण्डसमावद्वा स्वेदैर्वातकफामनुत् ॥”

अथ सोराष्ट्री ।

नामानि—“सोराष्ट्री तु वरी काढ़ी मृतस्नायसी च देवमृत् ।”
परिचयः—“सोराष्ट्रदेशजा मृत्तिर्ब्रणास्पित्तदाहनुत् ।
स्फटिकाया गुणाः सर्वे सोराष्ट्रामपि विद्यते ।
तस्मात् परस्पराभावे प्रयोज्यान्यतरा वृधौः ॥” (आ० प्र०)

अथ समुद्रफेनः ।

नामानि—“अविधफेनोऽविधसारः स्यादविधजश्च समुद्रजः ।”
परिचयः—“तरङ्गादुत्थितः फेनः पुङ्गोभूतस्तु हैकते ।
विशुष्को रौद्रसन्तापैः पाषाण इव दूश्यते ॥”
गुणाः—“कर्णस्नावरुजागृथहरः पाचनदीपनः ।” (आ० प्र०)
“संलेखि-शीतः सरमक्षिपथ्यः—
समुद्रफेनश्चणकाघ्नकञ्च ।”

अजीर्ण-शूलारुचिवन्धहारि—
सन्दीपनं चोषणतमं तमाहुः ॥” (रसकामधेनुः)
दोषः—“अशुद्धः स करोत्यङ्गभङ्गं तस्माद् विशोधयेत् ।”
शोधनं—“अविधफेनस्तु संपिण्ठो निष्वुतोयेन शुद्धयति ।” (आ० प्र०)
प्रयोगः—“कफनाशाश्विवृद्धादिहैतौ योगे प्रयुज्यते ।
धुस्तुरससंषिष्ठलैपनात् कर्णमूलनुत् ॥”

अथ कृष्णमृत्तिका ।

नामानि—“मृणमृत्तिका प्रशस्ता तु मृतस्ना मृतसा च मृत्तिका ।”
गुणाः—“कृष्णमृत् क्षतदाहास्प्रदरश्लेषपित्तनुत् ॥” (आ० प्र०)

अथ पङ्कः ।

नामानि—“पङ्कः कर्द्म इत्युक्तो जम्बालः पङ्किलस्तथा ।”
गुणाः—“पङ्को दाहास्पित्तार्त्ति-शोथग्नः शीतलः सरः ।” (आ० प्र०)
अथाभिजारः ।

परिचयः—“अविधतीरेऽग्निकस्य जरायुः शुष्कतां गतः ।”
गुणाः—“त्रिदोषशमनो प्राही धनुर्वातहरः परः ।
वर्द्धनो रसवीर्यस्य जारणः परमः स्मृतः ॥” (र० २० स०)
अथ गोरीपाषाणः ।

परिचयः—“गोरीपाषाणकः प्रोक्तो त्रिविधः श्वेतपीतकः ।
श्वेतः शङ्खसङ्खक् , पीतो दाढ़िम्बाभः प्रकीर्तिः ॥
श्वेतः कृत्रिमकः प्रोक्तः पीतः पर्वतसम्भवः ।
विषकृत्यकरौ तौ हि रसकर्मणि पूजितौ ॥” (आ० प्र०)
शोधनं—“कारवेण्ठीरसेनैव दोलायन्विधानतः ।
दिनैकं पाचनाद् गोरीपाषाणको विशेष्यति ॥”

अथ नरसादरः ।

परिचयः—“उहिष्टं नरसाशस्यं लवणं चुल्काभिघ्नम् ।” (र० प्र० सु०)

गुणाश्च—“लौहद्रावणकं प्रोक्तं रसजारणकं तथा ॥” (आ० प्र०) — गाम्य
वहिं च दीपयत्याशु गुल्पलीहकफापहम् ।
मांसादिजारणं लेख्यं भुक्तपाकं करोति तत् ॥”

(र० प्र० सु०)

(अधिक्षिणी—“शङ्खद्रावरसे पूज्यो मुखकर्मणि पारदे ।” (आ० प्र०) — गाम्य
विड्वद्व्योपयोगी च क्षारवत् तद्गुणाः स्मृताः ॥” (आ० प्र०)

अथ सिन्दूरम् ।

परिचयः—“सिन्दूरं रक्तरेणः स्थान्नागभञ्ज्ञ नागजम् ।” (आ० प्र०)
शङ्खारमण्डनं श्रीमद्वासन्तोत्सव-मण्डनम् ॥” (आ० प्र०)

गुणाः—सिन्दूरमुष्णां विषकुष्ठकरडु वीर्सिर्पहारि-वृणदारकञ्च ।
भग्नस्य सन्धानकरं कटु स्यात्तिकञ्च विषफोटहरं प्रदिष्टम् ॥”

अथ गिरिसिन्दूरम् ।

परिचयः—“गिरिसिन्दूरकं यत्तु गिरौ पाषाणजं भवेत् ।” (आ० प्र०)
किञ्चिद्द हिङ्गुलतुल्याभं रसवन्धे हितं मतम् ॥” (र० प्र० सु०)

गुणाः—“रसवन्धकरं भेदि त्रिदोषशमनं तथा ।” (आ० प्र०)
देह-लोहकरं नेत्रं गिरिसिन्दूरमीरितम् ॥” (र० प्र० सु०)

अथ वोदारशृंगकम् ।

(मृदारशृंगकं मुद्राशंखश्चेति केचित्)

परिचयः—“वोदारशृङ्गकं प्रोक्तं द्विविधं पीतपाण्डरम् ।”
सदलं निर्दलं तस्य जनि-गुर्जरमण्डले ॥
अर्वदाल्यगिरे: पाश्वे सीससच्च स्मृतं परम् ।
केश्यं पुरुषरोगघ्नं रञ्जनं रसवन्धनम् ॥” (आ० प्र०)

गुणाः—“नागसत्त्वं लिङ्गदोषहरं श्लेष्मविकारनुत् ।”
रसवन्धकरं सम्यक् श्मश्रुरञ्जनकं परम् ॥” (र० प्र० सु०)

अथ सप्त-धातवः ।

नामानि—सुवर्णं रूप्यकं ताम् वङ्गं जसद-सीसके ।
लौहं चैते मताः सप्त धातवो गिरिसम्भवाः ॥

निरूक्तिः—बली-पलित-खालित्य-काश्याऽवल्य-जरामयान् ।
निवार्य दघते देहं नृणां तद्वातवो मताः ॥” (आ० प्र०)

अथ ग्रहदोषशान्त्यै धारणीया धातवः ।

“ताम्रतारानागाश्च हेम-वङ्गौ च तीक्ष्णकम् ॥
कांस्यकं वृत्तलोहञ्च धातवोऽसी नव स्मृताः ।
सूर्यादीनां प्रहाणां ते पर्यायाः कीर्तिताः क्रमात् ॥”
(रसेन्द्रचिन्तामणिः ।)

अथ सप्तधातूनां साधारण-शुद्धिः ।

“तप्तानि सर्वं-लोहानि कदलीमूल-वारिणि ।

सप्तधा तु निषिकाणि शुद्धिमायात्यनुक्तमाम् ॥ (२० का० घे०)

अन्यच्च—“स्वर्ण-तारास्ताम्राणां पवाणयश्चौ प्रतापयेत् ।

निषिद्धेत्तप्त-तप्तानि, तैले तके गवां जले

काञ्जिकेऽथ कुलत्थानां कषाये,—सप्तधा पृथक् ।

एवं स्वर्णादि-लोहानां विशुद्धिः संप्रजायते ॥

अथ धातुमारणे स्मर्त्तव्यम् ।

“लोहानां मारणं श्रेष्ठं सब्वेषां रसभस्मना ।

मूलिभि-मध्यमं प्राहुः कनिष्ठं गन्धकादिभिः ॥

अरिलोहेन लोहानां मारणं दुगुणप्रदम् ।” (२० २० स०)

अथ सप्तधातुनां साधारण-मारणम् ।

“शिला-गन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सप्त-धातवः ।

प्रियन्ते द्वादश-पुटैः सत्यं गुरुवचो यथा ॥” (२० च०)

अथ धातूनां पुटसार्थव्यम् ।

“पुटनात् स्याल्लघुत्वञ्च शीघ्रव्याप्तिश्च दीपनम् ।

जारितदपि स्तेन्द्राल्लोहानाभिको गुणः ॥ (आ०प्र०)

अथ धातूनां भस्मीकरणे पुटप्रकाराः ।

“स्वर्णं रूप्यवधे ज्वेयं पुटं कुकुटकादिकम् ।

ताम्रे काष्ठादिजो वहि-लौहे गजपुटानि च ॥

अथ लावकपुटम् ।

ऊद्धूषोडशिकात् पवैस्तुषैर्वा गोवरैः पुटम् ।

यत्र तरलावकाल्यं स्यान्मृदु-द्रव्यस्य साधने ॥”

न चात्र भमौ गर्त्तं कर्तव्यम् । महागन्धकपाकार्थं तथा पुटपाक-
विषम-ज्वरान्तक-पाकार्थमीदूरां पुटमावश्यकं भवतीति ।

अथ कुकुटपुटम् ।

“पुटं भूमितले यद्धि वितस्तिद्वितयोच्छुतम् ।

तावच्च तलविस्तीर्णं तत् स्यात् कुकुटकं पुटम् ॥”

अथ कपोतपुटम् ।

“यत् पुटं दीयते भमावष्टुसंख्यवनोपलैः ।

बद्धसूतकभस्मार्थं कपोतपुटमुच्यते ॥”

अथ गोवरपुटम् ।

“गोवरैर्वा तुष्टे-वांपि पुटं यत्र-प्रदीयते ।

तद्गौवर-पुटं प्रोक्तं रसभस्म-प्रसिद्धये ॥

अथ गजपुटम् ।

गजहस्त प्रमाणेन पुटं गजपुटं रसभस्म ॥ (२०का०घे०)

अथ स्वर्णादि-सप्तधातूनां विशेष-शोधनमारणे
तत्र स्वयम् ।

नामानि—स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।

तपनीयं कलधौतं गाङ्गेयं भर्म काश्चनस् ॥

चामीकरं शातकुम्भं तथा कात्तं स्वरक्ष्य तत् ।

जातरूपं जाम्बुनदं महारजतमित्यपि ॥

गुण = स्वर्णं स्त्रिघ्न-कषाय तिक्क-मधुरं दोषत्वयोर्ध्वंसनम् ।

शीतं-स्वादु रसायनश्च रुचिकृचक्षय्यमायुःप्रदम् ॥

प्रश्ना-वीर्य-बल-स्मृतिकरं कान्तिं विद्यते तनोः ।

संदर्ते दुरितक्षयं श्रियमिदं धत्ते नृणां धारणात् ॥ (आः प्र०)

अथ पक्वापक्वस्वर्णं गुणाः ।

“पकं हेम रसायनं विदुरथापकं तु सद्यो विष—

प्रध्वंसि क्षयि वृंहणं कूमिहरं वर्णं उवरिभ्यो हितम् ॥”

पकं भस्मीकृतम् । अपकं—जले घृष्टं तवकादिकं वा मधुना सह—

(र०प०)

यदुक्तं—“अपकं हेम संघृष्टं शिलायां जलयोगतः ।

द्रवरूपं तु तत् पेयं मधुना गुणदायकम् ॥

यद्यापि तवकास्त्वं तु स्वर्णपतं विचूर्णितम् ।

मधुना संगृहीतं चेत् सद्यो हन्ति विषादिकम् ॥”

अथ स्वर्णस्य गुणवैशिष्ट्यम् ।

“सर्वोषिग्रयोगेण व्याधयो न गता हि ये ।

कर्मभिः पञ्चभिश्चापि, सुवर्णं तेषु योजयेत् ॥

कर्मभिः पञ्चभिरिति—“वमन-विरेचन-शिरोविरेचन निरुहानु-
वासनानीति कर्माणि पञ्च तैः ।

अथ द्रव्यान्तरसंयोगे स्वर्णस्य गुणाधिक्यम् ।

“शिलाजतुप्रयोगैस्तु ताप्यसुतकयोस्तथा ।

अन्यै रसायनैश्चापि प्रयोगो हेमन उत्तमः ॥”

अथ स्वर्णभस्मानुपानम् ।

“मध्वामलकचर्णं तु सुवर्णं चेति तत्रयम् ।

प्राश्यारिष्ठगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसङ्कटात् ॥

वचया बुद्धिकामस्तु श्रीकामः पद्मकेशरैः ।

शङ्खपुण्या वयोऽर्थी च विदार्थी च प्रजार्थकः

अन्यैश्च विविधैँ द्र्वयैँ यथादोषत्वं योजितम् ।

स्वर्णभस्म हरत्येव व्याधीन् सर्वान् न संशयः ॥ (आ० प्र०)

अथाशुद्धस्यासम्युडमारितस्य च स्वर्णस्य दोषाः ।

“बलश्च वीर्यं हरते नराणां रोगब्रजं पोषयतीह काये ।

असौख्यकार्येव सदा सुवर्णं मशुद्धमेतन्मरणं च कुर्यात् ॥”

अपिच—“असम्युडमारितं स्वर्णं बलं वीर्यश्च नाशयेत् ।

रोगान् करोति मृत्युश्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥

(रसामृतम्)

अथ स्वर्णशोधनम् ।

शोधनात् पूर्वं स्वर्णस्य करण्डकवेध्यानि पत्राणि कारयेत् ।

पश्चात् तानि स्वर्णपत्राणि—

“तैले तके गवां मूत्रे कोलत्थे काञ्जिके तथा ।

तप्ततप्तानि सिञ्चेत् शोधनार्थं हि सप्तधा ॥ (र०सा०स०)

कौलत्थे—कुलत्थानां काथे । सेचनं तु प्रतिद्रव्यं सप्तवारान् ।

अथवा—“पञ्चभिर्मृत्तिकाभिश्च जम्बीर-वारनालकैः ।

पिष्टैर्लिङ्गं स्वर्णपत्रं श्री छुं तत् पुटनात् शुचिः ॥ (२० चि०)

जम्बोररसेन अहमकाञ्जिकेन वा मृत्तिकापञ्चकं पिष्टा स्वर्णपत्राणि
लेपयेत् । ततस्तानि स्वर्णपत्राणि लावकषुटेन पचेत् । पुटस्तु सकृदेव ।

अथ मृत्तिकापञ्चकम् ।

“वल्मीकमृत्तिका ध्रूमं गौरिकं चेष्टका पटु ।

इत्येता मृत्तिकाः पञ्च गृह्णीयात् स्वर्णशोधने ॥” (२०सा०स०)

ध्रूमं कृष्णमृत्तिकेति टीकाकारः । च + इष्टका = इष्टकम् । पटु
लवणम् । शोधनानन्तरं मारणं कार्यम् ।

अथ सुवर्णमारणम् ।

“शुद्धसूतं समं स्वर्णं खले कृत्वा तु गोलकम् ।

ऊर्ज्जूर्धो गन्धकं दक्षा सर्वतुल्यं निरुद्धय च ॥

विंशद्वनोपलैदेयं पुटु हौवं चतुर्दश ।

निरुत्थं हेमभस्म स्याद् गन्धो देयो पुनः पुनः ॥

अदानुं मपि ज्ञेयं गोलकीकरणे बुधैः ।

जम्बीरद्रवदानं तु सर्वत्वैवं विनिश्चयः ॥” (२० चि०)

पूर्वं तावत् शोधितं सुसूक्ष्म-खण्डितं स्वर्णपत्रं शोधितं च
सूतं जम्बीररसयोगेन मद्यैत्तावद् यावत् स्वर्णं सूतं मिलित्वा कर्द्म-
वद् भवेत् । अथ तत् स्वर्णसूतं गोलाकारं कृत्वा मृत्तिकर्पटिकायां

संस्थाय ऊर्ज्जूर्धो गन्धकचूर्णं स्वर्णमितं दद्यात् । ततश्चापरया
कर्पटिकया आवृत्य सव व्यगोमय-मृत्तिकया सन्धिस्थलं रूप्येत् शोष-
येच्चातपे । पश्चात् तत् स्वर्णं गर्भं कर्पटिकायुग्मं विंशद्वनोपलैः कुष्कुट-
पुटे पचेत् । एवज्ञं चतुर्दशपुर्यैनहृत्थं स्वर्णभस्म प्रजायते । कुष्कुट-
पुटन्तु प्रागेवोक्तमिति ॥

मतान्तरम्—“माक्षिकं नागचूर्णश्च पिष्टमर्करसेन च ।

हेमपत्रं पुटेनैव प्रियते क्षणमावतः ॥” (२०सा०स०)

अथवा—“हेमपत्रं सुसूक्ष्मं तु जम्बास्मोनागभस्मतः ।

लेपतः पुट्योगेन द्विवारं भस्मतां ब्रजेत् ॥” (२०का०धे०)

निम्बुरसेन नागभस्म मर्द्यित्वा तेन अतिलघु स्वर्णपत्रं धनं
विलेपयेत् । तच्च क्षद्र-शराव-संपुटे धृत्वा सन्धिलेपञ्च विधाय कुष्कुट-
पुटेन पचेत् । एवज्ञं वारत्यैष स्वव्याप्तिं निरुत्थं याति भस्मताम् ॥

अथवा—“काञ्चनाररसैर्घृष्टे । समसुतकगन्धयोः—

कज्जलैं हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया ॥

काञ्चनाररजःकलकैमूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।

धृत्वा तत् संपुटे गोलं मृण्मूषासंपुटे ततः ॥

विधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् ।

वह्निं खरतरं कुर्यादेवं दद्यात् पुटत्रयम् ॥

निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” (आ०प्र०)

प्रथमं तावत् काञ्चनाररसेन कज्जलैं मर्द्यित्वा—पङ्कवत्
कुर्यात् तेन च कज्जलीपङ्केन स्वर्णपत्राणि लेपयेत् । अथ काञ्चनार-
त्वचं पिष्टा गोलाकारं कुर्यात् । तस्य च गोलकस्याभ्यन्तरे पूर्वोक्तं

कज्जलीलिसं स्वर्णपदं निधाय सुगुसं कृत्वा शरावसंपुटे धृत्वा-
गोमयोपलेन पचेत् । एवं वारतयम् ।

अथ स्वर्णभस्मानुपानम् ।

“मत्स्यपित्तस्य योगेन स्वर्णं तत्काल दाहजित् ।
भृङ्गयोगाच्च तद् वृद्ध्यं दुग्धयोगाद् बलप्रदम् ॥
पुनर्वायुतं नेत्रं धृतयोगाद् रसायनम् ।
स्मृत्यादिकृद् वचायोगाद् कान्तिकृद् कुड्ड मेन च ।
पयसा राजयक्षमाणं निर्विष्याच विषं हरेत् ।
शुण्डी-लवङ्ग-मरिचैस्त्रिदोषोन्माद-नाशकृत् ॥” (आ० सं०)

अथ शुद्धस्वर्णदोषप्रतीकारः ।

सिता-हरीतकी-कल्क-पानकं लिदिनं पिवन् ।
अशुद्धस्वर्णदोषोत्थान् हन्ति रोगानशेषतः ॥

अथ रजतम्

नामानि—“रौयं रूप्यं च रजतं तारं सौधं च तारकम् ।

कुप्यकं कलधौतश्च हंसेन्दुकुसुमाख्यकम् ॥

सुभीरुकं तथा श्वेतं चन्द्रहासं महाशुभम् ।

शुभ्रश्चैतानि नामानि रोप्यस्य रससंग्रहे ॥

गुणः “रौयं शीतं कपायामूँ स्वादु पाकरसं सरम् ।

वयसः स्थापनं स्त्रिघ्नं लेखनं वातपित्तजित् ॥

प्रमेहादिक-रोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ।

गुटिकास्य धृता वक्त्रे तृष्णा-शोष-विनाशिनी ॥ (आ०-प्र०)

अपिच,—दीपनं बलकृत् स्त्रिघ्नं गुलमाजीर्ण-विनाशनम् ।

आयुष्यं दीर्घरोगम् रजतं लेखनं स्मृतम् ॥ (र०सा०सं०)

अथापवररजतदोषः ।

अपक्वं रजतं नैव संयोज्यं स्वर्णवद् गदे ।

पक्वं तु योजयैद् योगे पाकात्रे शोधनं हितम् ॥

(रसपद्धतिः)

अथाशुद्धरजतभारणदोषः ।

तारं शरीरस्य करोति तापम्, विवन्धतां गच्छति शुक्रनाशम् ।

वीच्य बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिषु, महागदानं पोषयति ह्यशुद्धम् ॥

अतो रजतं शोथयित्वा मारयेत् ।

अथ रजत-शोधनम् ।

स्वर्णवच्छोधनं कार्यं तारस्यापि बुधैः सदा ।

अथवा—“नागेन क्षारराजेण द्रावितं शुद्धिमृच्छति ।

रजतं दोषनिम्रुकं किञ्चा क्षारामूपाचितम् ॥”

नागः सोसकम् । क्षारराजः टङ्गणः । एताभ्यां सह अग्नौ
मूषायां द्रावितं रजतं शुद्धि याति । अथवा टङ्गण-सहितामूवर्गजलेन
दीलायन्ते पाचितं रजतं विशुद्धं भवतांति ।

अथ रजत-मारणम् ।

“माक्षिकं गन्धकज्वैव अर्कक्षीरेण महौयेत् ।

तेन लिप्तं रूप्यपत्रं पुटेन स्थियते ध्रुवम् ॥”

अथवा—“तालं गन्धं रोप्यपत्रं महौयेन्निम्बुकद्रवैः ।

त्रिपुरैश्च भवेद्दस्य योज्यमेतद् रसादिष् ॥” (र० सा० स०)

सूक्ष्मखण्डितं शोधित-रौप्यपत्रं गन्धक-तालाभ्यां सह निम्बुरसेन
महौयित्वा पुटेत् । एवं वारतयेण रौप्यभस्म प्रजायते ।

अथवा—“सुतगन्धकयोस्तारतुल्ययोः कज्जलीं भियक् ।

द्रवीकृत्य कुमार्यद्विस्तारपत्राणि लेपयेत् ।

द्विवारं—रजतस्याशु भस्म स्यात् प्रायशः सितम् ॥ (आ० प्र०)

अथ रजत-भस्मानुपानम् ।

“सितया हन्ति दाहाद्यं वातपित्तं फलतिकात् ।

त्रिसुगन्ध्या प्रमेहादि॑ रजतं हन्त्यसंशयम् ॥”

त्रिसुगन्धि—गुरुत्वक्-एला-तेजपत्रमिति ।

अपिच—“शुद्धं भस्मीकृतं रूप्यं साज्यं समधु भक्षितम् ।

नेत्ररोगानपि सदा क्षयजान् गुदजानपि ।

पित्तजान् काससमूतान् पाण्डु जानुदराणि च ।

दोषजानपि सर्वांश्च नाशयेदरुचिं सदा ॥” (र० प्र० स०)

अथाशुद्धरजतसेवन-दीषशान्तिः ।

“रौप्यजातान् हरेहोषान् शर्करासहितं मध् ।”

अथ ताप्रम् ।

नामानि—“ताप्रमौदुम्बरं शुल्वमुदुम्बरमिति स्मृतम् ।

रविप्रियं मूँच्छमुखं सूर्यपद्म्याय-नामकम् ॥” (आ० प्र०)

भेदः—“ताप्रं तु द्विविधं, एकं नेपालं मृदुलं वरम् ।

कृष्णं मूँच्छं हीनसंक्षं रक्षं कठिनमुच्यते ॥” (र० का० ध०)

दोषाः—“विषं तु विषमेवाह ताप्रं विषाधिकं भवेत् ।

एकदोषो विषे, ताप्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥”

भ्रमो मूँच्छां विदाहश्च स्वेद-क्षेद-दन-वान्तयः ।

अरुचिशिचित्तसन्ताप इति दोषा विषाधिकाः ॥”

शोधनं—“तैल-तक्कादि-शुद्धस्य तत्तदोष-निवृत्तये ।

शुल्वस्य शोधनं प्राङ्मै विशेषात् समुदाहृतम् ॥

स्तुत्यक्षीरसिन्धूत्थैस्ताप्रपत्राणि लेपयेत् ।

अग्नौ सन्ताप्य निर्गुण्डी-रसे संसेचयेत् लिशः ॥

अथवा—गोमूत्रेण पचेद् यामं ताप्रपत्रं दृढाग्निना ।

अथवा—“सामूक्षारेण संशुद्धिं ताप्रमाप्नोति सर्वथा ॥

मारणम्—“जम्बीररससंपिण्ठ-रसगन्धक-लेपितम् ।

ताप्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुरैर्निर्यते ध्रुवम् ॥

गन्धकं रससंयुक्तमकंक्षीरेण भावितम् ।

लेपयेच्छुल्वपत्राणि पुटे भस्म प्रजायते ॥” (रससारः)

अथवा—“गन्धेन शिलया वापि रविदुम्बेन लेपितम् ।

जम्बामसा च ताप्रं वै पुठेभस्मत्वमाप्नुयात् ॥” (आ० प्र०)

अथ ताप्रस्यामृतोकरणम् ।

“शूरणस्य रसैः पित्ता ताप्रभस्म विचक्षणः ।
शूरणान्तर्गतं कृत्वा पचेदावान्तिवर्जितम् ॥”

अथवा—“ताप्रभस्म वृतं दुग्धं रसं गन्धञ्च तत्समम् ।
निर्गुण्डी-स्वरसं दत्त्वा पुटनादमृतोभवेत् ॥” (२०सा०सं०)

तत्र गुरुपादाः—

ताप्रभस्म जले धौतं यावच्चीलजलं त्यजेत् ।
तावच्च गृहीयाइ योगे रोगे चापि कदाचन ॥
यदा धौतं जलं स्वच्छं निलीमरहितं भवेत् ।
तदा तदमृतं ज्ञेयं वान्ति-भ्रान्ति-विवर्जितम् ॥

अथ ताप्रभस्म गुणाः ।

“तत्तद्-रोगहरानुपानसहितं ताप्रं सदा रोगिभिः ।
संलीढं परिणामशूलमुदरं शूलञ्च पाण्डुज्वरम् ॥
यकृत्-प्लीह-क्षयाग्निमान्द्यशमनं मेदश्च मेहामयम् ।
दुष्टां संग्रहणीं हरेच्च वमनं भ्रान्तिं तथा श्वासकम् ॥”

(सोमनाथ-संग्रहः)

अपिच—“अमूषित्तं तथाचार्शः कुष्ठं कृमीश्च नाशयेत् ॥”

अथ ताप्रदोषशान्तिः ।

धन्याकल्कं सशर्करं त्रिदिनं चेन्निवेवितम् ।
हन्ति ताप्रोत्थितान् दोषान् भास्करस्तिमिरं यथा ॥

अथ वङ्गम् ।

नामानि,—वङ्गं रङ्गं लपु प्रोक्तमाभीरं पिच्छटमित्यपि—
भेदः—वङ्गस्य नामानि,—तद्वेदः खुरकं मिश्रकं तथा ।
खुरकं श्रे ष्टमुद्दिष्टं चन्द्ररूप्यनिमं हि तत् ।
मिश्रकन्त्ववरं प्रोक्तं न तद् योगेषु योजयेत् ॥

अथ वङ्गगुणाः ।

“वङ्गं तीक्ष्णोष्णरुक्षं कफकृमिवमिजिन्मेहमेदोऽनिलम्भम्
कासश्वासक्षयघ्नं प्रशमितहुतभुड्मान्द्यमाधमानदारि ।
बल्यं वृष्टं प्रभाकृन्मनसिजजनकं सर्वमेहप्रणाशि ।
प्रज्ञाकृद्वर्णमुच्चैरलघुरतिरसस्यास्पदं वृहणं च ॥”

प्रशमितं हुतभुड्मान्द्यं (अग्निमान्द्यं) येन तत् । मनसिज-
जनकं कामोन्मादकरम् । अलघुरतिरसस्य — अतिशयितसुरतसम्भोगस्य ।
वृहणं धातुपुष्टिकरम् ।
अन्यत—“वङ्गं लघु सरं रुक्षमुष्णं मेहकफकृमीन्—
निहन्ति पाण्डुकं श्वासं चक्षष्यं पित्तलं मनाक् ॥”

अशुद्धस्य तथाऽमृतस्य च वङ्गस्य दोषाः ।

“अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगद्व्रदम् ।
गुल्महृदरोगशूलार्शःकासश्वासवमि-प्रदम् ॥”

शोधनम्—“कन्याभृङ्गरसे नागवङ्गौ शोध्यौ विससधा ।
अथवा ब्रह्मवृक्षोत्थे कृथे निर्गुण्डीजेऽथवा ॥ (२०सं०क)

ब्रह्मवृक्षः—भागोऽ। अग्नौ सन्ताप्य वङ्गं पूर्वोक्तद्रव्याणां रसे
निर्वापयेत् ।

मारणम्—“शुद्धं वङ्गं क्षिपेद्वद्वच्चां चुलिस्थायां शनैः शनैः

तदधो ज्वालयेदग्निः—द्रुते वङ्गे क्षिपेत् पुनः;—

अपामार्गं चतुर्थांशं चूर्णं सञ्चालयेदिदम् ।

स्थूलाग्रया लौहद्रव्यां यावद्वस्म प्रजायते ॥”

कस्मिन्श्चित् लौह-कटाहे वङ्गं दत्त्वा चुलीं समाप्तयेत् । अथश्च
काष्ठज्वालां ज्वालयेत् । अथ अग्निसन्तापात् गलिते च वङ्गे शनैः
शनैः अपामार्गचर्णं निक्षिप्य मुहुर्मुहुलौहद्रव्या सञ्चालयेत् । एवं
यावत्त्र वङ्गं भस्मतां याति, तावत् अपामार्गचर्णं दद्यात् सञ्चालयेच
लौहद्रव्यं ।—भस्मीभूते च तस्मिन् वङ्गे जलेन गोलयित्वा शरावे
संस्थापयेत् । ततः शरावतलसंस्थितं वङ्गं विलोक्य-उपरिस्थितं जलं
कौशलेन परित्यज्य तं वङ्गं रौद्रातपे संशोष्य दुग्धेन कुमार्या रसेन वा
भावयित्वा चक्रिकाकारं विधाय लघुपुटं दत्ता वङ्गभस्म गृहीयादिति ।—
अथवा—‘वङ्गं’ कटाहके कृत्वा चुल्यां संस्थापयेत् सुधीः ।

द्रवीभूते ततो वङ्गे चुर्णन्तेतानि दापयेत्—

प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिकम् ॥

तृतीये जीरकज्ञचैव ततश्चिच्छात्वगुद्धवम् ॥

अश्वत्थ-वङ्गलोत्थश्च चूर्णं तत्र विनिक्षिपेत् ।

द्रवीं सञ्चालयेत् सम्बक् वङ्गश्च भ्रियते ध्रुवम् ॥

अथवा—‘वङ्गं’ सतालमर्कस्य पिष्टा दुग्धेन तत् पुटेत् ।

शुष्काश्वत्थभवैः कल्कैः सप्तधा—भस्मतां व्रजेत् ॥ (आ-प्र०)

वृक्षे स्वयं शुष्कां अश्वत्थ-त्वं गृहीत्वा जलेन पिष्टा । वर्त्तलाकारं
पिण्डं कुर्यात् । तस्य च पिण्डस्य अभ्यन्तरे हरितालसहितं वङ्गं
अर्कदुधेन संमद्दर्श चक्रिकाकारं कृत्वा—निधाय सुगुप्तं कुर्यात् ।
तच्च पिण्डं शरावमध्यस्थं कृत्वा सन्धिलेपं विधाय गजपुटेन पचेत् ।
एवं सप्तधा ।

अथ वङ्गभस्मानुपानम् ।

‘कर्पूरसार्वं मुखगन्धनाशम् ।

जातीफलैः पुष्टिकरं नराणाम् ॥”

तुलसी-पत्र-संयुक्तं प्रमेहं नाशयेद् ध्रुवम् ।

घृतेन पाण्डुरोगश्च दृढणैर्गुर्वल्मनाशनम् ॥

हरिद्रिया रक्तपित्तं मधुना वलवृद्धिकृत् ।

सितया सह पित्तम् नागवल्लया च वन्धनम् ।

पिपल्या चामिमान्द्यग्नं निशया चोद्धृश्वाससनुत् ॥

चम्पकस्वरसेनैव दुर्गन्धं नाशयेद् ध्रुवम् ।

निम्बूक-स्वरसेनैव देहे दहनशान्तये ॥

कस्तूरीसह वङ्गस्य सेवनाद्वीर्यस्तम्भनम् ।

खदिर-क्वाथयोगेन चर्मरोगविनाशकृत् ॥

पूर्णीफलस्य सार्द्धेण चाजीर्ण नाशयेत् क्षणात् ।

लशुनैर्वातजां पीडां नाशयेदविकल्पतः ॥

अपामार्गरसैः पाण्ड्यं कुष्ठं निर्गुणिडिकारसैः ।

नाशयेन्नाल सन्देहो वङ्गभस्मानुपानतः ॥ (आ०स०)

अथाशुद्ध-वङ्गसेवन-दोषशान्तिः ।

“शक्रं रां मेषश्चूल्ये पिष्टा वाहं पिवन् सुखी”

अथ स्वणवङ्गम् ।

प्रश्निपेद भाजने वङ्गमायसे मृणमयेऽथवा—
गलि ते वहितापेन पारदं तत्समं क्षिपेत् ॥
अथ तदनलात् पात्रमवतार्य क्षिपेत् पुनः ।
पारदेन समं गन्धं नरसारच्च तत्समम् ॥
सर्वं संभर्द्धं खलवेन काचकूप्यां निरोधयेत् ।
ततश्च सिकतायन्त्रे पचेद् यामचतुष्यम् ॥
साङ्गशीतात् ततो यन्तादुद्धृत्य काचकूपिकाम् ।
द्विघाकृत्य हरैदूद्धृ स्थितं वङ्गच्च भास्वरम् ॥
तद्वि रसायनं मेधाकान्तिस्मृतिधृतिप्रदम् ।
मेहानां नाशनं श्रेष्ठं वलवीयानिवद्धनम् ॥

अथ यशदम् ।

परिचयः— “यशद् रङ्गसङ्गाशं रीतिहेतुश्च तन्मतत् ।
यशदं गिरिजं तस्य दोषाः शोधनमारणे—

वङ्गस्यैव हि वोद्धव्ये—गुणास्तु कथ्यतेऽधुना ।”

गुणाः— “यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तकृत् ।
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासच्च नाशयेत् ॥” (आ०प्र०)

अथ यदि कदाचिदशुद्धासम्युद्धमारितं यशदं सेवितं वाधा-
कृद्धवेत् । तदा तद्विषयमनाय,—

“पथ्याकल्कं सितायुकं पोत्वा वाहं भवेत् सुखी ।”

अथ नागः ।

नामानि— “नागः सीसञ्च वब्रञ्च योगेषु नागनासकम् ।

शीघ्रदावि सुवर्णर्णि सिन्दूरकारणं हि तत् ॥” (आ०प्र०)

गुणाः “भुजङ्गं तिक्तकं क्षारं रक्षोष्णं कटुकं लघु ।
चक्षुष्यं कफवातम् कूमिश्वासप्रमेहनुत् ॥” (रसप्रदीपः)

अपिच “नागस्तु नागशततुल्यवलं ददाति ।

व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ॥

वहिं प्रदीपयति कामवलं करोति ।

मृत्युच्च नाशयति सन्तत सेवितः सः ।

तथाच “सर्वमेहहरो नागो वातपित्तकफापहः ।

ग्रहणी-कुण्ड-गुल्मार्णी-शोष-वण-विषापहः ॥” (र०सा०स)

दोषाः “अशुद्धः कुरुते नागः प्रमेह-क्षय कामलाः ।

अग्निमान्द्यं तथा कुण्डं तस्मान्नागं विशोधयेत् ॥” (आ० प्र०)

अथ शोधन-मारणे ।

“ताम्बुलरस-सपिष्ट-शिलालेपात् पुनः पुनः ।

द्वात्रिंशद्द्विः पुटे-नर्गो निरुत्थं भस्म जायते ॥” (आ०प्र०)

अथवा “तिभि-गंजपुटे-नागो वासारसविमिहितः ।

सशिलो भस्मतामेति तद्वरजः सर्वमैहजित् ॥” (८००)

अथवा “वङ्गभस्मविधानेन नागं कुर्याच्च विद्वतम् ।

तदुपरि क्षिपेद्द भस्माशवत्थ-चिन्हात्वगुद्धवम् ॥

न याति भस्मतां यावत्तावद्वग्दन्त्वा चालयेत् ।

भस्मीभूते ततस्तस्मिनद्वांशं गन्धकं क्षिपेत् ॥

अद्वांशं च शिलां दत्त्वा केनाप्यस्तु न पेषयेत् ।

ततो लघुपुटे दद्यात्,—नागं च प्रियते ध्रुवम् ॥

(वैद्यकल्पद्रमः)

नागदोष-प्रतीकारः ।

“नागदोष-प्रतीकारो यशदस्येव कीर्तिः ।”

अथ लौहः ।

नामानि—“लौहोऽस्वी-शस्वकं तीक्ष्णं पिण्डः” कालायसायसी ।

अश्मसारं गिरेःसारं पिण्डः कुण्डः तथाऽमिषम् ॥”

भेदः—“मुण्डः” तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लौहं तिधा स्मृतम् ।”

एषां प्रवरावरत्वम्—

“मुण्डात् शतगुणं तीक्ष्णं तीक्ष्णात् कान्तं महागुणम् ।”

(८० प्र० सु०)

लौहस्य साधारणगुणः—

“लौहं शीतं सरं तिक्तं मधुरं तुवरं गुरु ।

रुक्षं वयस्यं चक्षयुष्यं लेखनं वातलं ;—जयेत्—

कफं पित्तं गरं शूलं शोषार्बःऽलीहपाण्डुताः

मेदोमेहकृमीन् कुञ्ठं,—तत्कटुं तद्गुणं रुक्षतम् ।”

दोषाः—‘गुरुता हृदयोत्क्लेदः कशमलं दाहकारिता ।

अश्मदोषः सदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसः स्मृताः ॥”

यदि तावत् शोधनं अकृतवेत्र लौहभस्म कुर्यात् तदा तादूशाशुद्ध-
लौहभस्म-सेवने ये दोषाः सम्भवन्ति तद्—

यथा—‘षण्ठत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत् ।

हृदरोगशूलौ कुरुतेऽश्मरोच्च ।

नानारूजानाश्च तथा प्रकोपम्

करोति हल्लासमशुद्धलौहम् ॥”

असम्यड़मारितस्य दोषाः—

“जीवहारिःमद्कारि चायसं देहशूलकृदसंस्कृतम् ।

पाटवं तनुते शरीरके दारुणं हृदि रुजाश्च यच्छति ।”

अथ लौहानां परिचयः ।

तत्र मुण्डम् ।

परिचयः—‘मुण्डन्तु त्रिविधं तत्र मृदु कुण्डः कडारकम् ।

मुण्डवद् दूश्यते तत्तु—जायते गिरिभूमिषु ॥

मुण्डात् कटाहपात्रादि निर्माणं क्रियते खलु ॥”

गुणाः— “वातश्लेष्महरं सुपुण्डं गुल्मशूलामशोथजित्
पाण्डुदाहोदरप्लीहकामलाकुष्ठ-मेहहृत् ॥
वातरक्तं तथा शोषं नाशयेत् कोष्ठशुद्धिकृत् ।”

अथ तीचणम् ।

परिचयः— “तीक्ष्णं लौहं दिधा तच्च काललौहमिति स्मृतम् ।
नीलं कृष्णं त्वतिस्तिनग्नं सूक्ष्मश्वासमयं शुभम् ॥
खड्गादि-शस्त्रनिर्माणे तीक्ष्णमेव प्रयुज्यते ।” (रसार्थवः)

गुणाः— “तोक्षणं लौहं हरेत् शीघ्रं ग्रहणीमतिसारकम् ।
अर्द्धसर्वाङ्गजं वातं शूलञ्ज परिणामजम् ॥
छर्दिश्च पीनसं पित्तं श्वासमाशु व्यपोहति ॥” (आ० प्र०)

अथ कान्तम् ।

भेदाः— “भ्रामकं चुम्बकं चैव कर्षकं द्रावकं तथा ।
एवं चतुर्विधं कान्तं रोमकाल्यन्तु पञ्चमम् ॥

परिचयः— भ्रामयेत्तौहजातन्तु तत्कान्तं भ्रामकं स्मृतम् ।
चुम्बयेत्तुम्बकं चैव कर्षयेत् कर्षकं तथा ॥
यच्च सन्द्रावयेत्तौहं तत्कान्तं द्रावकं भवेत् ।
तद् रोमकाल्यं स्फुटिताद् यतो रोमोद्गमो भवेत् ॥
भ्रामकन्तव्यवरं प्रोक्तं चुम्बकं मध्यमं स्मृतम् ।
उत्तमं कर्षकं तत्र द्रावकं चोत्तमोत्तमम् ॥” (रसार्थवः)

कान्तस्य लक्ष्मणं परीक्षा च—

“शुद्धतारसमं कान्तं तारेणावर्तितं मिलेत् ।
किञ्च तव जले क्षितिरस्तैलविन्दुं तं सर्पति ॥
अहोरात्रस्थितो निष्वकलोऽत्र मधुरो भवेत् ।
तदम्बुसिक्ताश्चणका गौरा गच्छन्ति कृष्णताम् ॥
दुग्धश्वावर्तितं तत्र चोच्छूनं न पतत्यथः ।
हिंगुकं महिंतं तस्मिन् स्वगन्धं त्यजते ध्रुवम् ॥” (लौहपद्धति)

गुणाः— “कान्तायः कामलाशोफकुण्डानि क्षय-गुल्मकौ ।
अर्शःशूलोदरप्लीहमामवातं भगन्दरम् ॥
अमलपित्तं यकुच्चापि शिरोरोगं हरेद् ध्रुवम् ।
बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ।
गदान् विजयते सर्वान् कान्तलौहं न संशयः ॥”

अथ लौहानां शोधनम् ।

अथाग्नि-तापतसाणि लौहपत्राणि निक्षिपेत् ।
सप्तवारान् वराकवाये गिरिदोष-प्रशान्तये ॥
वरा त्रिफला । तस्याः कवाये अनिसन्तप्तानि लौहपत्राणि
निक्षिपेत् सप्तवारान् । एवं च विशुद्धति लौहम् ।

अथ वराकवाथ-करणम् ।

“वरां चतुर्गुणां लौहात् ततो वारि चतुर्गुणम् ।
दत्त्वा निष्क्रवाथप्रते तावद् यावत्पादावशिष्यते ॥” (लौ० प०)

अथवा—“तप्तलौहं निषेक्तव्यं क्षीरतैलाज्यगोजलैः ।

क्षीरं = गोदुग्धम् । गोजलं = गोमूलम् ॥

अपिच— संशुद्धं लौहजं पदं तप्तं तप्तंः वराजले ।

गोजले वा मुहुः क्षिप्त शिप्रं चूर्णत्वमाप्नुयात् ॥ (२० च०)

अथ कान्तलौहस्य विशेषशुद्धिः ।

“तप्तं क्षाराम्लसंयुक्तं शशरक्तेन भावितम् ।

कान्तलौहं भवेच्छुद्धं सर्वदोषविवर्जितम् ॥ (आ० प्र०)

रसरत्नाकरस्तु—“शशरक्तेन इत्यल छागरक्तेनेति ।

अथवा—“अर्कदुग्धेन संलिप्तं कान्तं धातं हुताशने ।

वराक्षवाथे क्षिपेत्—शुद्धिः विशो भवति चोत्तमम् ॥”

अथ लौहमारणम् ।

“संशुद्धं लौहचूर्णन्तु समानीय भिषवरः ।

संमर्द्दयेद्विनं चैकमामतिन्दुकजै रसैः ।

त्रिफला-भृङ्गराजस्य कण्टकारीरसस्य च ।

पुटानि त्रीनि दत्तानि— सत्यं वारितं भवेत् ॥” (आ० प्र०)

वारिणि जले तरतीति वारितरम् । भस्मोभूतं लौहमतिलघुत्वात्
जले निक्षिप्तं प्लवते—इत्यर्थः ।

अथवा—“मरिचानि—शिलारातिर्माक्षिकं समभागिकम् ।

निम्बुनोरेण—संमर्द्दं लौहपत्राणि लेपयेत् ॥

सप्तधा त्रिफलाक्षवाथे तप्ततप्तानि सेचयेत् ।

प्रक्षाल्य लौहदण्डेन कुट्टयेत् पेषयेदपि ।

त्रिफलानीरतस्तस्य षोडशांशेन माशिकम्,

शिलाञ्च दत्त्वा,—हाम्लेन पिष्टं तद् गोलकीकृतम् ।

रुद्धा गजपुटे पक्ता निरुत्थं भस्म जायते ॥” (वैद्यकल्पतरः)

अथवा—“लौहचूर्णं पलद्वन्द्वं गुडगन्धौ समांशकौ ।

खल्वे विमद्वा नितरां पुटे द विंशतिवारकम् ॥

प्राक् पेषणं प्रकर्त्तव्यं पुटं पश्चात् प्रदीयते ।

अनेन विधिना सम्यक् भस्मीभवति निश्चितम्—

सर्वरोगान् निहन्त्यैव नात्र काय्यविचारणा ।

श्वेतपुनर्नवापवतोयेन दशसंस्त्वकाः ।

पुटास्तत्र प्रदेयाश्च सिन्दूराभं प्रजायते ॥” (२० प्र० सु०)

अथवा—“अथापरः प्रकागेऽल कथयते लौहमारणे ।

लौहचूर्णं समं गन्धं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥

पिण्डीकृतं लौहपत्रे छायायां स्थापयेचिरम् ।

विषयते नात्रसन्देहो ह्यनूभूतं मयैव हि ॥” (२० प्र० सु०)

अथ मतान्तरम् ।

“भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।

निरुत्थो जायते लौहो यथोक्फलदो भवेत् ॥”

(२० सा० स०)

भानुपाकः ।

तत्र— “शोधनैः शोधितं लौहं चूर्णं कृत्वा वराजलैः ।
भावितं सप्तथा रौद्रे,—भानुपाकविधिः स्मृतः ॥”

वराजलैः—त्रिफलाक्वाथैः । एतदर्थं

वराक्वाथः ।

“त्रिफला लौहतुल्या स्यात्,—जलं तु द्विगुणं भवेत् ।
पादावशेषिते क्वाथे,—लौहं भाव्यं पुनःपुनः ॥”

भानुपाकात् परं लौहं स्थालीपाके प्रयोजयेत् ।

अथ स्थालीपाकः ।

“भानुपाकोत्थितं लौहं स्थालीमध्ये निधाप्य च ।
क्वाथै वर्वा स्वरसैः पाकः स्थालीपाक इति स्मृतः ॥”

त्रिफलाक्वाथः ।

तत्र स्थालीपाकार्थं—

दैफलं द्विगुणं लौहात् जलं बोडशिकं भवेत् ।
अष्टमांशे स्थिते क्वाथे लौहं स्थालीगतं पचेत् ॥

अथवा— “हस्तिकर्णपलाशस्य मूलं भृङ्गं शतावरी ।
केशराजस्तथा चैषां रसैः स्थाल्यां पचेदयः ॥”

तत्र स्थालीपाकार्थं स्वरस-मानमाह—

“स्थालीपाके रसं द्वयालौहचूर्णसमं सुधीः ।
स्थालोपाके निवृत्ते तु पुटपाकं विधीयते ॥”

अथ पुटपाकः ।

“स्थालोपाकात्सुसम्पक्वं लौहं प्रक्षाल्य वारिणा ।
पुटे होषविनाशार्थं,—पुटादेव गुणोदयः ॥

पुटाच्च भ्रियते लौहं तस्मात् पुटं समाचरेत् ॥”

पुटाधिक्य प्रशंसा ।

यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाः सुवहुशो यदि ।

तथा तथा प्रकुर्वन्ति—गुणानेव सहस्रशः ।

पुटपाकेन पक्यन्तु शस्यते सर्वकर्मसु ।

दशादिशतपर्यन्तो रोगे पुटविधिर्मतः ।

शतादिस्तु सहस्रान्तः पुटो देयो रसायने ॥

वाजोकर्मणि विज्ञेयो दशादि-शतपञ्चकः ॥

अथ लौहभस्म-परीक्षा ।

तावदेव पुटे लौहं यावच्चूर्णीकृतं जले ।

निस्तरङ्गे लघुत्वेन समुत्तरति हंसवत् ॥” (२० सा० सं०)

अथ लौहमारणे गणाः कथयन्ते—

त्रिफलादिगणः ।

“त्रिफला त्रिवृता दन्ती कट की तालमूलिका ।

वृद्धदारश्च वृश्चीर वृषपतक-चितकाः ॥

शृङ्गवेरविडङ्गौ च भृङ्गभललातकौषधम् ।

दाढिम्ब्रस्य च पताणि शतपुष्णा पुनर्नवा ॥

कुठार-कामकौ कन्दः तन्त्री भेकस्य पर्णिका ।
हस्तिकर्णपलाशश्च कुलिशः केशराजकः ॥
माणः खण्डितकर्णश्च—गोजिह्वा लौहमारकः ।
गिरिशान्तनकः प्रोक्तस्त्रिफलादिरयं गणः ॥
सामान्य पुटपाकार्थमेतानीच्छन्ति सूर्यः ॥”

एरण्डादिगणः ।

“विशेषपुष्ट-पाकाथ गणानन्यान् शृणूदितान् ।
एरण्ड शारिवा द्राक्षा शिरीषश्च प्रसारणी ॥
माषमुद्गार्थ-पर्णिन्यौ विदारी-कन्दकेतकी ।
एरण्डादि-गणो ह्येष सर्ववात-विकारनुत् ॥”

अथ किरातादिगणः ।

किरातमृता निम्बं कुस्तुभ्युरु शतावरी ।
पटोलं चन्दनं पद्म शालमल्युदुम्बरीजटा ॥
पैत्तिकामय-हन्तायं किरातादिगणो मतः ।

शृङ्खवेरादिगणः ।

“शृङ्खवेरस्य मूलानि निर्गूणडी कौटजं फलम् ।
करञ्जद्वितयं मूर्धा शोभाञ्जन-शिरीषकौ ॥
वरुणश्चार्कपर्णश्च पटोलं कण्टकारिका ।
शृङ्खवेरादिको ह्येष गणः श्लेष्मगदायहः ॥”

गोक्षुरादिगणः ।

गोक्षुरसुरकौ व्याघ्री सिंहपुच्छीद्रयं स्थिरा ।
गोक्षुरादि-रिति प्रोक्तो वातश्लेष्महरो गणः ॥

पटोलादिगणः ।

पटोलपत्रकोशीर-कासमर्द्दपराजिताः ।
लोधन्दीवर काहर-बाराही-कान्तया सह ॥
पटोलादिरिति ज्ञेयः पित्तश्लेष्म-गदायहः ।

किंशुकादिगणः ।

किंशुकः काशमरी विश्वमग्निमस्थस्तिकण्टकः ।
श्योणाकः शालपश्णींच सिंहपुच्छीद्रयं स्थिरा ॥
पाटला कण्टकारी च वृहती विल्वमेव च ।
किंशुकादि-गणो ह्येष दोषत्रयहरो मतः ॥

शतावर्यादिगणः ।

शतावरी बला धात्री गुरुची वृद्धदारकम् ।
वानरो भृङ्गराजश्च विदारी-गोक्षर-क्षरैः ।
वाजीगन्धा कणायुक्तैर्वाजीकम्मसु शस्यते ॥

विदायर्यादिगणः ।

विदारीकन्द-पिण्डाह्न-भृद्धराज-शतावरी ।
क्षीरकंचुकभलाता-मृतका-चित्रकैस्तया ॥
करिकर्णपलाशैश्च मुषली-मधुकैरपि ।
मुण्डरी-केशराजैश्च पुटो देयो रसायने ॥

अत्र स्मर्तव्यम् ।

सामान्ये च विशेषे च पुटे यद् यत् प्रकीर्त्तिम् ।
मिलितैरेकशैर्वापि यथेष्टुं पुटयेत्ततः ॥ (२० सा० सं०)

अथ पुटार्थं क्राथपरिभाषा ।

पुटार्थं यानि चोक्तानि द्रव्याणि गणसंग्रहे ।
मृदु-मध्य-कठोराणि,—तेषां मानमदःसमम् ॥
मृदौ जलं चतुर्गुणं मध्ये चाष्टुर्गुणं स्मृतम् ॥
कठोरे पोड़शं दत्त् । लौहमात्रावशेषयेत् ।

अथ पुटपाकप्रकारः ।

हस्तमात्रमिते गत्तें करीषेणाद्व पूरिते
अथवा तुष्काष्टाम्प्रां पूरितेऽद्वं निधापयेत् ।
लौहमग्निं ततो दत्त् । तथैवोद्धृं प्रपूरयेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ विधिनानेन पाचयेत् ।
चतुर्भिः प्रहरैरेव पुटपाकेन मारयेत् ॥

गत्तस्योद्धृं स्थितं लौहं क्षणाद् भवति भस्मसात् ।
तथैवाग्नः स्थितं लौहं मन्दं भवति वीर्यतः ॥
तस्मान्नध्यस्थले लौहं स्थापयेद् वीर्यै-वृद्धये ।
गत्तस्थितो यदा वह्निः स्वतः शोतलतो व्रजेत् ।
तदा ग्राह्यं पुटाललौहः ;—साङ्घशोतं तदादिशेत् ॥

अथ लौहस्य निरुत्थीकरणम् ।

सर्वमेतन्मृतं लौहं पक्तव्यं मित्रपञ्चकैः ।
यद्येवं स्यान्नरुत्थश्च,—सेव्यं रक्तिचतुष्टयम् ॥

यदि मित्रपञ्चकैन सह महितं लौहमस्म पुटपाकेन पुनरुस्थितं
लौहत्वं नापद्यते तदैव जानीयात् सम्यक् भस्मीभूतं खलु लौहं
प्रयोगयोग्यता-महतीत ।

अथ मित्रपञ्चकम् ।

मधुसर्पिस्तथा गुज्जा टङ्गणं गुग्गुलुस्तथा ।
मित्रपञ्चकमेतत्तु गलितं धातुमेलने ॥ (२० सा० सं०)
मतान्तरम्—गोधृतं गन्धकं लौहं तप्ततसं विमहं वेत् ।
दिनैकं कन्यकाद्रावै-स्ततो गजपुटे पचेत् ।
इत्येवं सर्वलौहानां कर्त्तव्यं स्यान्निरुत्थितम् ॥

अथ रसायणार्थं लोहभस्मनः

विशेषकर्तव्यम् ।

“मध्वाज्य-टक्कणैः साद्वं लोहभस्म विमद्येत् ।
पश्चाद्वहौ पुटेन्तोहमय योज्यं रसायने ॥”

अथ लौहभस्मणः गुणाः ।

मृतायः शोथशूलार्शः-क्रिमिपाण्डुत्व-शोथनुत् ।
वयस्य गुरु चक्षण्यं सर्वमेदोनिठापहम् ॥

अपिच—“आयुःप्रदाता वल-बीर्य कर्ता ।

रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता ॥

अयःसमानं नहि किञ्चिदस्ति ।

रसायनं श्रेष्ठतमं नराणाम् ॥” (र० सा० सं०)

अपिच—जराज्ञ मरणं व्याधिं हन्यात् पुत्वप्रदं सदा ।

गरदोषकृता रोगा न भवन्ति शरोरिणाम् ॥ (र० प्र० स०)

अथ लौहभस्मानुपानम् ।

शूले हि गुद्युतान्वितं मधुयुतं कृष्णा पुराणज्वरे ।
वाते साज्यरसोनकं, श्वसनके क्षौद्रान्वितं व्यूषणम् ॥
शीते वृश्चिकपवजं समरिचं मेहे वरा सोपला ।
दोषाणां तितयेनुपानमुदितं सक्षोद्रमाद्रोदकम् ॥”

अन्यच्च—“घृतेन वातजे देयं मधुना पित्तजे ज्वरे ।

श्लेष्मपित्ते चाद्रकेण निर्गुणज्या शीतवातजे ॥

शुरडी वाते, सिता पित्ते, कफे कृष्णा, विजातकम्—
सन्धिरोगे, वरा मेहे, प्रोक्तं लौहानुपानकम् ॥”

अपिच—“किरातिक्ततोयेन ज्वरेष्टविधेषु च ।

वृह्ययव्यामस्सा श्वासै, कासै वासकवारिणां ॥

सोमराजीद्रवैः कुष्ठे, प्लौहि रोहितकाम्भसा ।

काकोदुम्भरिकाम्भोभी-रक्तपित्तप्रशान्तये ॥

शिलीद्वादशवुनाऽश्वर्यामुदावर्ते त्रिवृजलैः ।

वाजिगन्धाजटातोयै राजयक्षमनिनृत्ये ॥” (र० का० ध०)

अथ लौहसेविनामपथ्यम् ।

“कुम्भारडं तिलतैलञ्च माषाङ्गं राजिकां तथा ।

मद्यं चाम्लरसं चैव-त्यजेललौहस्य सेवकः ॥” (र० का० ध०)

अथ लौह-दोष प्रतीकारः ।

यद्यशुद्धामृतं लौहं भक्षयित्वा विपद्यते ।

प्रतीकारो भवेत्स्यागस्त्यपवरसैः सह

विडङ्गूर्णकं पीत्वा ऽवस्थानात्किरणे रवेः ॥”

अथ मण्डूरम् ।

नामानि—“लौहसिङ्गाणकं किडूं मण्डूं लौहजं मलम् ।

परिचयः—“ध्मायमानस्य लौहस्य मलं मण्ड रमुच्यते ।

रसशास्त्रम्

यस्य लौहस्य ये गुणास्तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥” (आ० प्र०)

ईषच्छोषं गुरु स्तिर्घं मुण्डकिट्टं जगु-वैधाः ।

भिन्नात्मनप्रभं किट्टं विशेषाद्युरु निवृणम् ॥

निष्कोटरञ्च विज्ञ यं तीक्ष्णकिट्टं मनीविभिः ।

पिङ्गं रुक्षं गुरुतमं मन्ददीघमकोटरम् ॥

भिन्नं तु रजतच्छार्यं कान्तकिट्टमुदाहृतम् ॥”

मण्डूरथ्रहणे कर्त्तव्यम् ।

“चिरोज्जित-जनस्थान-संस्थितं किट्टमाहरेत् ।

शरोद्धं मुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवाषिकम् ॥

अथमं पश्चिवर्तीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥” (आ० प्र०)

अथ मण्डूरस्य शोधनं मारणञ्च ।

“वहौ सन्ताय मण्डूरं गोमूत्रे सप्तधा क्षिपेत् ।

चूर्णीकृत्य ततो प्राह्यं शुद्ध किट्टं तथा मृतम् ॥”

अथवा—“अक्षाङ्गारै-धर्मेत् किट्टं लौहजातं गवां जले, ।

सेचयेत्तपतञ्च सप्तवारं पुनः पुनः ॥

चूर्णयित्वा ततः कार्येद्विगुणै स्त्रिफलाभवैः ।

संमर्द्दं पुष्टिं वहौ मण्डूरं जायते वरम् ॥”

एवं शुद्धं लौहमलं योजयेत् सर्वकर्मसु । (रसमञ्जरी)

अक्षाङ्गारैः = अश्वा विभीतकवृक्षः । तस्य काष्ठजातस्य अग्नारैः ।

तत्काष्ठसमूत्तैर्वर्लद्धं रैरित्यर्थः ।

गुणाः—“कवायं शिशिरं किट्टं पाण्डु-श्वयथु-शोफ-जित ।

हरते कामलां कुम्भकामलाञ्च हलीमकम् ॥”

प्रयोगः—‘दग्धाऽक्षकाष्ठै मलमायसन्तु—

गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ॥

विचूर्ण्य लोड़ं मधुनाऽचिरेण

कुम्भाहयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥” (रसरहदीपिका)

अथाशुद्ध-मण्डूर-सेवन-दोषशान्तिः ।

“शम्पाकफलमज्जानं दुर्घैः सह पिवन पुमान ।

शुद्धकोष्ठो भवेत् सद्यो निमुक्तः किट्टोषतः ॥”

अथ धातुप्रतिनिधिः ।

सुवर्णमथवा रौप्यं मृतं यत्र न विद्यते ।

कान्तलौहेन कर्माणि तत्र कुर्याद्विषग्वरः ॥

स्वर्णाभावे मतं ताप्यमथवा स्वर्णगैरिकम् ।

रौप्यादीनामभावे तु प्रक्षिपेद्विमलादिकम्” ॥

अथ मिश्रधातुः ।

धातूनां मेलनेन सज्जातो धातुविशेषो मिश्रधातुः । तत्र कांस्य-
पित्तलयोद्यवहारः प्रायशो दृश्यते योगेषु । अतस्तयोरपि जारण-
मारणादिकमत्र परिलिख्यते ।

अथ कांस्यम् ।

नामानि—“कांस्यं घोषं तथा नाट्यं रवणश्वाथ कंसकम् ।
विद्युतप्रियञ्चेति नामानि कांस्यस्योक्तानि वैद्यके ॥”

परिचयः—“चतुर्भागेन ताम्रेण भागैकं त्रपुरुत्तमम् ।
जायते प्रवरं कांस्यं,—तत् सोराष्ट्रं शुभम् ॥
शुद्धे कांस्यमये पात्रे सर्वमेव हि भोजनम्—
पथ्यं सज्जायते, -नाम्लं धृतशाकाद्विवर्जितम् ॥”
(२० प्र० सु०)

गुणः—“कांस्यं कषायतिक्कोषणं लेखनं विशदं सरम् ।
गुरु नेत्रहितं रक्षं वातपित्तहरं परम् ॥” (आ० प्र०)
अपिच—“मृतं कांस्यं वातहरं प्रमेहाणाञ्च नाशनम् ॥ (२० प्र० सु०)
भेदः—“कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं—‘पुष्प-तैलिक-भेदतः ।’
पुष्पं श्वेततमं तत्र,—तैलिकं कपिश-प्रभम् ॥
एतयोः प्रथमं श्रेष्ठं संसेव्यं रोगशान्तये ॥ (आ० प्र०)
शोधनं—“तप्तं कांस्यं गवां मूत्रे सप्तवारेण शुद्ध्यते ।
मारणं—हरितालक-गन्धाभ्यां मियते पञ्चभिः पुटैः ॥” (२० प्र० सु०)

अथ पित्तलम् ।

नामानि,—पित्तलं त्वारकूटस्यादारो-रीतिश्च कथ्यते ।
सुवर्णकः सुरक्ताख्यः पित्तलं दारकएटकः ॥
(२० का० ध०)

भेदः—पित्तलं द्विविधं प्रोक्तं रीतिका काकतुरुण्डिका ।
परोक्षा—“तप्तं तुष्टजले क्षिप्तं ताप्त्राभं रीतिका हि तत् ।
निःक्षिप्तं काञ्जिके कृष्णं काकतुरुण्डीति कथ्यते ॥”

प्रवरावरलक्षणम् ।—
पीताभा मृदु चेद् गुर्वी साराङ्गी हेमवत्प्रभा ।
मस्तुणाङ्गी च सुस्तिग्रामा शुभा रीतिः प्रकीर्तिता ॥
दुर्जन्धा पूतिग्रन्धा च खरस्पर्शा च पाण्डुरा ।
घनघाताक्षमा रक्षा रीतिर्नेष्टा रसायने ॥ (२० प्र० सु०)

अतिकठोरत्वात् लौहमुद्ग्राघातसहने अक्षमा—इति घनघाताक्षमा ॥
शोधनं—“तापिता चैव निर्गुरुण्डीरसे शिसा प्रयत्नतः ।
पञ्चवाराणि,—जायते शुद्धिं रीतिश्च तत्क्षणात् ॥”
(२० प्र० सु०)

मारणं—“शिला-गन्धक-सिन्धूत्थरसैश्चातिप्रमहितैः
रीतिपत्राणि लेप्यानि,—पुटितान्यष्टधा पुनः ।
सद्यो भस्मत्वमायान्ति,—ततो योज्या रसायने ॥
(२० प्र० सु०)

अथ कांस्यपित्तलयोः शोधनमारणे ।

“अर्कक्षीरेण संपिण्डो गन्धकस्तेन लेपयेत्—
समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यमृद्रवैर्मुद्दुः ॥

ततो मूषापुटे धृत्वा पुटेद् गजपुटेन च ।
एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च मियते श्रुचम् ॥” (आ० प्र०)

कांस्यपत्राणि तथा पित्तलपत्राणि अम्लवर्गजलैर्दौलायन्त्रे ण स्वेदितानि शुद्धिमायान्ति । अथ अर्कक्षीरेण सह गन्धकं मर्दयित्वा तेन कांस्य-पित्तलपत्राणि लेपयेत् । ततस्तानि शरावसुं पुटे धृत्वा गजपुटेन पचेत् । एवं वारद्वयं त्रयं वा ।

अथवा—“कांस्यकं पित्तलं चैव ताम्रवच्छोधयेत् भिगक् ।
मारयेत्ताम्रवच्छापि ततो योज्यं यथारुचि ॥”

अथोपधातवः ।

अत्र माक्षिकम् ।

नामानि—“माक्षिके माक्षिकं ताप्यं तापीजं मधुधातुकम् ।
विमलं विमला चेति नामान्यन्यानि माक्षिके ॥”

भेदः—“माक्षिकं द्विविधं तत्र स्वर्णस्त्वयादि-भेदतः ।”

परिचयः—कान्यकुञ्जाव्यविषये जायते स्वर्णमाक्षिकम् ।
तपतीतीरतो वापि एवं ताप्यं द्विधा मतम् ॥
कान्यकुञ्जोत्थितं ताप्यं स्वर्णाभं स्वर्णमाक्षिकम् ।
तपतीतीरसंभूतं तारमाक्षिकसंज्ञितम् ॥ (रसराजलक्ष्मीः)

अथ स्वर्णमाक्षिकम् ।

लक्षणम्—“स्वर्णाभं स्वर्णमाक्षिकं निष्कोणं गुह्तायुतम् ।
कालिमानं किरेत्तु करे धृष्टं न संशयः ॥”

तत्र श्रेष्ठस्य लक्षणम्—

“स्वर्णवर्णं गुरुस्त्वाधमीषन्नीलच्छब्दिं स्फुटम् ।
कषे कनकवद्व धृष्टं तद्वरं स्वर्णमाक्षिकम् ॥”

गुणः—“सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिकं वृष्यं रसायनम् ।
चक्षुष्यं वस्तिहत् करण्ड-पाण्डु मेह-विषोदरम्
अर्णः शोकं विषं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥”

अथापष्टवमाक्षिक-दोषाः—

“हानिं वलस्यानलमन्दभावम् ।
सगण्डमालां नयनामयांश्च ॥
विषमतां कुष्ठमथ ब्रणांश्च ।
गरिष्ठमेतत्तु करोत्यपकम् ॥” (रसराजलक्ष्मीः)

शोधनमारणे—माक्षिकस्य त्रयोभागा भागैकं सैन्धवस्य च ।

मातुलुड्डरसैर्वापि जम्बोरस्य रसैः सह ।
लौहपात्रे समाधाय वह्नौ सन्तापयेत् सुधीः ।
मर्दयेद्दौहदर्डेन लौहदर्ढ्याऽथवा मुहुः ।
एवञ्च जायते भस्म सिन्दूरसदूशं शुभम् ।
योजयेत् सर्वयोगेषु शुद्धं ताप्यं तथा मृतम् ॥

शोधनान्तरम्—“तैलारनालतके षु गोमूत्रे कदलीरसे ।
कुलत्थ-कोद्रव-काथे माक्षिकं विमलं भवेत् ॥”
सन्तप्तं भाक्षिकं एतेषां काथे निर्वापयेदथवा दोलायां संस्वेदयेत् ।
एवश्च विशुद्धयति माक्षिकम् । ततश्च—

मारणान्तरम्—“माक्षिकस्य चतुर्थांशं गन्धं दत्त्वा विमर्द्येत् ।
उख्युकस्य तैलेन ततः कुर्यात् सुचकिकाम् ॥
शरावसंपुटे धृत्वा पुटेह गजपुटेन च ।
सिन्दूरामें भवेद्वस्म माक्षिकस्य न संशयः ॥”

(२० म०)

माक्षिकस्य स्वर्णप्रतिनिधित्वम् यथा—

“उपथातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणैः समम् ।
न केवलं स्वर्णगुणाः वर्तते स्वर्णमाक्षिके—
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणाः यतः ।
किन्तु तस्यानुकल्यत्वात् किञ्चिद्दूनगुणास्ततः ।
तथापि काञ्चनाभावे दायते स्वर्णमाक्षिकम् ॥” (आ० प्र०)

अथ तारमाक्षिकम् ।

लक्षणम्—“तारमाक्षिकमन्यतु तद्वेदु रजतोपमम् ।
काँस्यवज्चाकचिक्यादयं कषे धृष्टं तु रौप्यवत् ॥”
गुणाः—एतस्यापि गुणा दोषाः स्वर्णमाक्षिकवत् स्मृताः ।
गुणैस्तत्र भवेत् किञ्चित् हीनं हेमश्च माक्षिकात् ॥”

शोधनम्—कर्कटीमेषश्युं ग्रुत्यै द्र्वै जम्बीरजै दिनम् ।
भावयेदातपे घोरे शुधयेत तारमाक्षिकम् ॥” (आ० प्र०)

मारणम्—“स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेयं तारमाक्षिकमारणम् ।”

तारस्य प्रतिनिधित्वम्—

“किञ्चिद् रजतसाम्यं हि वर्तते तारमाक्षिके ।
परन्तु रजतात् हीनगुणं होतदुदाहृतम् ॥
तत्रापि वहवः सन्ति गुणा हि तारमाक्षिके ।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात्—एवं रसविदां मतम् ॥”

अथ विमलः ।

परिचयः—“माक्षिकस्यैव भेदस्तु विमलः स्यात्त्रिलिङ्गकः ।
वर्तुलः कोणसंयुक्तः क्षिराश्च फलकान्वितः ॥”

(रसरत्नाकरः)

भेदः—“विमलस्त्रिविधः प्रोक्तः शुक्रः पीतश्च लोहितः ।” (रसार्णवः)

गुणः—“मरुतपित्तहरो वृष्टो विमलो हि रसायनः ॥” (रसरत्नाकरः)

शोधनम्—“कर्कोटिका रसेनापि विमलः शुद्धिमाप्नुयात् ।

मारणम्—“शोधितं विमलं गन्धं लुड्नीरैण मर्हितम् ।

त्रिधा संपुटनाद् भस्म जायते विमलं खलु ॥”

(रसपद्धतिः)

अनुपानम्—“वैलुव्योषवराज्येण विमलः सेवितो यदि ।

भगन्द्रादिकान् रोगान् नृणां जयति दुस्तरान् ॥”

(रसपद्धतिः)

अथ शिलाजतु ।

नामानि—“शिलाजतुणि-शैलोत्थं धातुजं शैलसंज्ञितम् ।

शैलनिर्यासकं चाशमनिस्पन्दश्च तथार्चकम् ॥

गुणः—शिलाहङ्गं कटुतिकोषणं कटुपाकं रसायनम् ।

छेदि योगावहं हन्ति कफमेहाशमशकराः—

मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वाताक्षारांसि पाण्डुताम्

अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुषोदरक्रिमीन् ।” (आ० प्र०)

भेदः—शिलाजतु द्विधा प्रोक्तं—तदाद्यं गिरिसम्भवम् ।

द्वितीयं क्षारभूम्यां स्यान्मृत्तिका-जलयोगतः ॥ (आ० प्र०)

नैतद् द्वितीयमन्वर्थं नाम भवितुमर्हति शिलाजत्विति । परन्तु रसाचार्यः शिलाजतुनो भेदान्तरं कलिप्तमित्यत्र उल्लिखितम् । अथ भूमिजातस्य जतुनः परिचयः—

“पाण्डुरं सितकाकारं कर्पूराभं शिलाजतु ।

वहिदीपितकरं सौरं चिशिष्टामवृम्बद्धवयम् ।

नैतस्य मारणं सस्वपातनं विहितं बुधैः ।

मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहादि-कामला-पाण्डुनाशनम् ॥” (र० च०)

गिरिजजतुनः परिचयः—

‘निदधे तीव्रतापाद्वि सन्तप्तात् हिमपर्वतात् ।

हैमताराक्गर्भेभ्यः शिलाजतु चिनिःसरेत् ॥” (र० प्र० सु०)

हिमाद्रौ येवां खलु पर्वतानां अभ्यन्तरे स्वर्णादिग्रातुनामाकराः सन्ति । ते यदा प्रचल्लडरौद्रतापेन सन्तप्ता भवन्ति, तदा तेषामन्तःस्थिता धातवो गलन्ति । अथ यानि खलु गलितधातूनां किट्टाणि गिरिग्रात्रेभ्यो निःसरन्ति जतुसदूशानि तान्येव शिलाजतूनीति । तान्यपि धातुभेदेन भिन्नन्ते । तद्यथा—

“गिरिस्थधातुभेदाद्वि तद्यापि स्थान्तुर्विधम् ।

सौवर्णं राजतं ताम्रमायसञ्च प्रकीर्तितम् ॥

एतेषां लक्षणं गुणादिकं च यथा—

सौवर्णं तु जपापुष्पवर्णं भवति शैलजम् ।

मधुरं कटुं तिकञ्च शीतलं तद् रसायनम् ॥”

राजतजतु—“राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च ।

पित्त-पाण्डु-क्षयघनञ्च विशेषात् राजतं स्फृतम् ॥”

ताम्रजतु—ताम्रं मयूरकरठाभं शीतमुष्णञ्च जायते ।

लौहजतु—लौहं जटायुपक्षाभं सतिकं लवणं भवेत्

विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥” (आ० प्र०)

अशुद्धजतूनां दोषाः—

अशुद्धं दाह-मूर्च्छाय भ्रम पित्तास-शोषकत् ।

मन्दाद्य-पीनसाऽजीर्ण-दौबैत्य-क्षय-गुल्मकृत् ॥

(र० प० च०)

तेषां शोधनप्रणाली—

शिलाजतुशिलां पूर्वं खण्डखण्डां प्रकल्पयेत् ।
ततश्चोष्णोदके क्षिप्तवा यामैकं स्थापयेत् सुधीः ॥
मर्दयित्वा ततो नीरं गृहीयाद्वत्वगालितम् ।
तच्च जतुमयं नीरं मृतपात्रे स्थापयेत् शुभे ॥
अथ चण्डातपे दत्त्वा नोरस्योर्द्धुं सरं घनम्—
गृहीयाजतुकं शुद्धमधःस्थं पानीयं त्यजेत् ॥
कैश्चिदुष्णोदकस्थाने वराकाथः प्रदीयते ।
शालसारादिकाथश्च काथोऽभिमत एव वा ॥

अथैवं सर्वथा मालिन्यवर्जितं शिलाजतु—प्रयोगार्थं पुनरपि शोधयति

तद्यथा—

‘गोदुग्ध-त्रिफला भृङ्गद्रवैः पिण्डं शिलाजतु ।
दिनैकं लौहजं पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयम् ॥ (२० सा० स०)

शिलाजतु परोक्षा—

“अग्नो क्षिप्तं तु निर्धूमं पकं लिङ्गोपमं भवेत् ।
तृणाग्रेणाभ्यसि क्षिप्तमधो गलति तन्तुवत् ।
गोमूत्रगन्धं कृष्णं तु शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ॥” (आ० प्र०)

अथ रसायनार्थं शिलाजतुप्रयोगः ।

“शुद्धं धूपैरगुर्वाद्यैर्धूं पथित्वा प्रयत्नतः ।
सेवेत मात्रया पूर्वं स्त्रिघशुद्धो यथाविधि ।
एक-द्वि-त्रि-सप्त-सप्ताहं कर्षमर्द्धपलं पलम् ।
हीनमध्योत्तमो योगः शिलाजस्य क्रमान्मतम् ।”

एषा खलु मात्रा प्राचीना उत्तमजनानाम् । अधूना तु माषातः कर्षयावत् । अथवा रसायनार्थं नामश्चिवलं वीक्ष्य मात्रां प्रयुक्तीत ।

अथ शिलाजतुनोऽनुपानम् ।

क्षीरेणालोडितं पीतं शीघ्रं कुर्याद् रसायनम् ।
हन्याच्च सकलान् रोगान्, जीर्णे हितमिताशनः ॥

रसेन्द्रचिन्तामणिस्तु—

“पूर्वोक्तेण विधानेन लौहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
तत्पीतं पयसा,—दद्यादीर्धमायुः सुखान्वितम् ॥
जराव्याधि-प्रशमनं देहदाढ्यकरं परम् ॥”
मेघास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥”

आपिचान्यत्र—“सर्वानुपानैः सर्वत्र प्रयुक्तीत शिलाजतु ।
नश्यन्ति सकला रोगाश्चाभ्यासान्नाच्च संशयः ॥”

शिलाजतुनो वैशिष्ट्यम्—

रसोपरस-सूतेन्द्र रक्त-लोहेषु ये गुणः ।

ते विशन्ति शिलाधातौ जरामृत्युं जिगीषया ॥ (आ० प्र०)

शिलाजतु-सेविनां पथ्यापथ्ये—

“विदाहि-गुरुद्रव्याणि काकमाचीं कुलत्थकान्—

त्यजेत् कापोतकं मांसं पिवेच्च कृपजं जलम्

माहेन्द्रमुदकं यद्वा वारि प्राप्नवणं तथा ॥”

अथ तुत्थम् ।

नामानि—“तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखित्रीवं मयूरकम् ।

परिचयः—तुत्थं ताम्रोपयातुः स्यात् किञ्चित्ताम्रेण तद्वेत् ॥

किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वयमाण-गुणञ्च तत् ।

तुत्थस्यैव भवेद्देहः खर्परं तद्गुणञ्च तत् ॥

शिखिकरण्ठसदूक्-च्छायं भारादद्यं तुत्थकं च यत् ।

गुणवत् तत् परिज्ञेयमन्यद् हीनगुणं मतम् ॥”

गुणः—“तुत्थं तु कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ।

लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ॥

विषाशमकुषुकण्डूङ्घं खर्परं चापि तद्गुणम् ।

वान्ति-भान्तिमशुद्धं तत् कुरुते,—शोधितं शुभम् ॥

शोधनम्—विष्ण्या मद्दयेत्तुत्थं मार्जारक कपोतयोः ।

दशांशं टड्कणं दत्त्वा पचेलयुपुठे ततः ॥

पुटं दधना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये ॥

अथवा—ओतोविष्णासमं तुत्थं सक्षौद्रं टड्कणांत्रियुक् ।

त्रिधैव पुष्टिं शुद्धं वान्ति-भान्ति-विवर्जितम् ॥

रसप्रकाशसुधाकरणोक्तं सस्यकमपि एतस्यैवान्तर्भवति नान्यदिति
मतम् ।

अथ चपलः ।

परिचयः—चतुर्धा चपलः प्रोक्तः श्वेतः कृष्णोऽरुणो हरित् ।

बद्धवत् प्लवते वल्ली चपलस्तेन कीर्तिः ।

गुणः—“चपलः सफटिकच्छायः वडसः स्तिर्घको गुरुः ।

त्रिदोषध्नोऽतिवृष्यश्च रसवन्धविधायकः ॥ (रसरत्नाकरः)

अयन्तूपरसे कैश्चित् कथितोऽन्यै रसेषु च ।

विषोपविषधान्याम्लैर्महिं तश्चपलस्ततः,—

अन्धमूषागतो धमातः सत्त्वं मुञ्चति कार्यकृत् ॥”

मारणं—“मारयेत् पुटपाकेन चपलो गिरिमस्तकैः ॥”

गिरिमस्तकं सोरकम् । तेन सह मर्दितः पुटपाकेन मृतो भवति

चपलः ।

अथ रत्नम् ।

संख्या नामानि च—तद्यथा विष्णुभूमौत्तरे,—
 “मुक्ताफलं वैदूर्यश्च हीरकं पद्मरागकम् ।
 पुष्परागश्च गोमेदं नीलं गारुदमतं तथा ।
 प्रवालश्च तथैतानि महारत्नाणि वै नव ॥”

गुणा:-“सुजाति-गुणसम्पन्नं रत्नं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
दाने रसायने चैव धारणे देवतार्चने ॥” (र० प्र० स०)

“सर्वार्णि रत्नान्यतिदीपनानि
 रसेन युक्तान्यमृतोपमानि ।
 यो यस्य वर्णः खलु द्रूश्यते हि
 ततसन्निर्भं तस्य वपुर्भवेच ॥ (रसमार्त्तण्डः)

**धारणे गुणः—“सूर्यादि-ग्रहनिप्रहापहरणं” दीर्घायुरारोग्यदम्—
सौभाग्योदय-भाग्यवश्यविभवोत्साहप्रदं धैर्यकृत् ॥”**
(२० २० स०)

अथैवां धारणयोग्याणां परिच्यो रत्नविद्भ्यो ज्ञातव्यः ।
अन्यथा दुष्ट्रत्वानां धारणात् वैफल्यमापयते ॥

अथ ग्रहदोषशान्त्ये रत्नधारणम् ।

“माणिक्य-मुक्ताफल-विद्रू माणि
ताद्वर्ष्यञ्च पुष्पं भिदुरञ्च नीलम् ॥
गोमेदकञ्चाथ विद्वरकञ्च
क्रमेण रह्वानि नवग्रहाणाम् ॥” (भावचिन्तामणि:)

शोधनं—“भुक्तादिष्वविशुद्धेषु न दोषः स्याच्च शारूपतः ।
तथापि गुणवृद्धिः स्याच्छोधनेन विशेषतः ॥

तद्यथा—

“शुध्यत्यन्तेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि ।
विद्वाम् क्षारवर्गेण ताक्षर्यं गोदुध्यतः शुचि ॥

पुष्परागञ्च सन्धानैः कुलतथकाथसंयुतैः
तण्डुलीयजलैर्वज् नीलं नीलरसेन च ॥

रोचनाद्विश्व गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ।
धृतान्येतेषु संस्विन्नान्याशु शुध्यन्ति दोलया ॥”

(१० १० स०)

मारणं—‘लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः

वजुः विनाऽन्यरत्नाणि मिथ्यन्ते ऽष्टपुटैः खलु ॥”

(१० १० स०)

अन्यच—“कुमार्या तण्डुलीयेन स्वीकृतन्येन निषेचनात् ।
प्रत्येकं सप्तवारांश्च तप्ततप्तानि कृतस्त्रशः ॥
मौक्तिकानि प्रवालाणि तथा रत्नान्यशेषतः ।
क्षणाद्विविधवर्णाणि मिथ्यन्ते नात्र संशयः ॥”

(२० सा० स०)

अथ वज्रम् ।

नामाणि—“हीरकश्चाथ वज्रश्च स्यात् कुलिशं भिदुरं पवि ।”

गुणाः—“वज्रं तु षड् रसोपेतं सर्वं रोगापहारकम् ॥
सर्वाधिशमनं सौख्यदादृच्चकारि रसायनम् ॥”

निन्दितवज्रं—“काकपादश्च भस्माङ्गं रेखाकान्तं तु वत्तु लम् ।
आधारं मलिनं विन्दुसन्धासि स्फुटितं तथा ॥
नीलाभं चिपिटं रक्षं तद्वज्रं दोषलं त्यजेत् ॥”

(२० र० स०)

अशुद्धवज्रदोषाः—

“अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्शवव्यथां तथा ।
पाण्डुं तापं गुरुत्वश्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ।”

शोधनं—“कुलत्थ-कोद्रवकाथे दोलायन्त्रे विपाचयेत् ।
व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं त्रिदिनं—तद्विशुध्यति ॥”

व्याघ्री-कहन्दकारी । तस्या मूलानि पिष्ठा तन्मध्ये वज्रंनिधाय
वस्त्रावल्लेन संबंध्य दोलायन्त्रे यथोक्तकाथे पाचयेद्विनज्रयं यावदिति ।

अथवा—“व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रे विपाचयेत् ।
अहोरात्रात् समुद्रृत्य हयमूत्रेण सेचयेत् ॥
वज्रीक्षीरेण वा सिञ्चेत् कुलिशं विमलं भवेत् ॥”

पारणम्—“त्रिवर्षारुद्धकार्पासमूलमादाय पेषयेत् ।
त्रिवर्षनागवल्लयास्तु निजद्रावैः प्रपेषयेत् ॥
तद्गोलके न्यसेद्वज्रं रुद्धा गजपुटे पचेत् ।
एवं सप्त पुटैः नूनं कुलिशं मृतिमाप्नुयात् ॥”

अथवा—“हिंगसैन्धव-संयुक्ते क्षिपेत् काथे कुलत्थजे ।
तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भवेद्वस्म त्रिसप्तधा ॥”

वज्रभस्मगुणाः—

“आयुः पुष्टिं बलं वीच्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।
सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ॥” (आ० प्र०)

अथ मौक्तिकम् ।

नामानि,—“मौक्तिकं शुक्तिजं मुक्ता मुक्ताफलश्च जैविकम् ।

परिचयः—“समुद्रे जायते शुक्तिर्मुक्तागर्भा तु सा स्मृता ।
तद्गर्भस्था तु या मुक्ता सैव योगेषु गुज्यते ॥”

श्रेष्ठमुका—“स्थूलं वृत्तं मधुच्छायं भ्राजिष्णु श्वेतमुज्ज्वलम् ।
गुरु स्निग्धं भवेच्छेष्टं मौक्किकं,—दुष्टमन्यथा ॥”

गुणः—“मौक्किकं शीतलं स्वादु दृष्टिरोग-विषापहम् ।
राजयक्षम-क्षयहरं पुष्टि-वीर्य-बलप्रदम् ॥” (भा० चि०)

अपिच—“कफपित्तक्षयधवंसि कासश्वासाग्निमान्यनुत् ।
पुष्टिदं वृष्यमायुष्यं दाहम् मौक्किकं मतम् ॥”

शोधनं—“जयन्तीस्वरसे हिवन्नं मौक्किकं शुद्धिमाप्नुयात् ।

मारणं—ततः क्षिप्त्वाऽन्यमुषायां पुटेल्युपुटेन च ।
एवं भस्मत्वमायाति मौक्किकं पुट्योगतः ॥” (र० चि०)

अथ प्रवालम् ।

नामानि—“प्रवालं चिद्रुमश्चेति भौमरत्नं लतामणिः ।”

परिचयः—“वालाक्किरणारक्ता सागरसलिलोद्भवा लता याऽस्ति ।
न त्यजति निजरुचिं निकषे वृष्टाऽपि सा स्मृता जात्या ॥”

भौमरत्नं मङ्गलग्रहशान्तिकारकम् । जात्या स्वभावतः अकृत्रिमा
इत्यर्थः ।

श्रेष्ट—“पकविम्बीफलच्छायं वृत्तायतमवककम् ।
स्निग्धमवणकं स्थूलं प्रवालं सव्यधा शुभम् ॥”

निकृष्टं—“आगाररञ्जनाकारं वक्रं सूक्ष्मं सकोटरम् ।
सूक्ष्मं कृष्णं लघु श्वेतं प्रवालमशुभं त्यजेत् ॥”

गुणाः—“प्रवालं मधुरं सामूं कफपित्तादि-दोषनुत् ।
वीर्यकान्तिकरं स्त्रीणां धृतं मङ्गलदायकम् ॥
क्षयपित्तास्वकासम्बं दीपनं पाचनं लघु ।
शमनं विष-भूतादे चिद्रुमं नेत्ररोगहर्त् ॥” (आ० प्र०)

अपिच—“स्वेदरोधकरं पुष्टि-कान्ति-वीर्य-बलप्रदम् ।
रक्तरोगहरं यक्षम-क्षयम् तत् कषायकम् ॥”

शोधनं—“मुक्तावत् चिद्रुमस्यापि शोधनं मारणं तथा ।
अथवा क्षारवर्गेण स्विन्नं शुद्धं प्रजायते ॥”

मारणं—“शुद्धं लघुपुटे पकं प्रवालं मियते सदा ॥”

अथोपरत्तानि ।

नामानि—“वैक्रान्तः सूर्यकान्तश्च चन्द्रकान्तस्तथैव च ।
राजावत्तो लालसंज्ञः पेरोजात्यस्तथाऽपरः ॥
अन्यानि रत्नभिन्नानि महामूल्योपलानि च ।
गणिता द्युपरत्नेषु मणयो लोकविश्रुताः ॥”

गुणाः—“गुणा यथैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा ।
किञ्चिद्दीनतरा ज्ञेया विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”

रत्नप्रतिनिधित्वं यथा—

“रत्नादीनामलाभे तु ग्राहां तस्योपरत्नकम् ।
मौक्तिकस्याप्यभावे तु मुक्ताशुकिं प्रयोजयेत् ॥” (आ० प्र०)

अथ वैक्रान्तः ।

लक्षणं—“अष्टधारोऽष्टफलकः पट्कोणो मसृणो गुहः ।
शुद्धमिश्रितवर्णेश्च युक्तो वैक्रान्त उच्यते ॥”

भेदाः—“श्वेतः पीतस्तथा कृष्णो नीलः पारावतच्छविः ।
कर्वुरः श्याववर्णश्च वैक्रान्तश्चाष्टधा स्मृतः ॥”

गुणाः—“आयुःप्रदस्त्रिदोषघ्नो वृष्यः प्राणप्रदः सदा ।
वैगप्रदो वीर्यकर्त्ता प्रज्ञावर्णकरस्तथा ॥
रसायनेषु सर्वेषु चाग्रगण्यश्च रोगहा ।
वज्रवद्गुणकारी च वैक्रान्तो रसवन्धकः ॥”

शोधनं—“काथे कुलत्थजे स्वन्नो वैक्रान्तः शुद्धति ध्रुवम् ।

मारणं—गन्धनिम्बुरसैर्महर्यः पुटितो मियते ध्रुवम् ॥”
(र० प्र० सु०)

अथवा—“वैक्रान्तो वज्रवच्छोध्यो धमातः सिक्कोऽश्वमूत्रके ।
वज्रवन्मृतिमापन्नो वज्रस्थाने प्रयोजयेत् ॥”

अथ राजावर्त्तः ।

परिचयः—“किञ्चिद् रक्तोऽथ नीलश्च मिश्रवर्णप्रमः सदा ।
तौलये गुरुश्च मसृणो राजावर्त्तो वरः स्मृतः ॥”

गुणाः—“श्लेष्म-प्रमेह-दुर्णाम-पाण्डु-क्षय-निवारणः ।
पाचनो दीपनश्चैव वृष्योऽनिल-विषापहः ॥”

शोधनं—“गोमूत्रेणाथ क्षारैश्च तथामूः स्वेदिताः खलु ।
त्रिवारेण विशुद्धयन्ति राजावर्त्तादयः सदा ॥”

मारणं—“कूर्णितः शुकपिच्छो न भृङ्गराज-रसेन वै ।
पुटितः सप्तवारेण राजावर्त्तो मरिष्यति ॥” (र० प्र० सु०)

शुकपिच्छो गन्धकः । तेन सह भृङ्गराजरसेन च मर्दयित्वा पुटेत् ॥

अथ शुकिः ।

नामानि—“कुमिजो घुलुकः शुका मुक्तामाता च साऽविज्ञा ।
मुक्तागार-स्फोटसंज्ञा क्षिपकी साऽन्यवारिजा ॥”

गुणाः—“मौक्तिकाद् गुणतः किञ्चिद् हीना शुकिर्हि कथयते ।”

शोधनादिकं—“शोधनं मारणश्चास्या मुक्तात् क्रियते वृधैः ॥”

अथ विषोपविषाणि ।

विषादीणां व्यन्हारस्तावत् प्रायेण पार्थिवै द्रूव्यैः सह भवतीति
प्राचां रसग्रन्थेषु विषोपविषाणां समुल्लेखो हृश्यते । वयमपि
ताननुसरामः । इति—

अथ विषम् ।

निश्चिः—“विषाद्-जनकत्वाच्च विषमित्यभिधीयते ।

भेदः—“स्थावरं जड्ममश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

स्थावरं कन्द-मूलादि मृत्तिकारूपतः कचित् ।

जड्मम् सर्प-लूतादि-सम्बवं क्रिमिजन्तथा ॥”

नामानि,—विषन्तु गरलं क्षेडं कालकूटश्च नामतः ।

कन्दविषसंख्या—“अष्टादशविधं ज्ञेयं विषं कन्दभवं वुधैः ।

तत्र चाष्टविधं सौम्यं यौगिकं परिकीर्तितम् ॥

द्वौषं दशविधं वज्जर्यं सर्पर्ण-आण-भक्षणैः—

प्राणान् व्यापादयेत् ; तस्मान्न योजयं भेषजेषु तत् ॥”

यौगिकमष्टविधं यथा,—

“सकुकं मुस्तकं कौम्रं दावर्णिकं सर्पन्तथा ।

सैकतं वत्सनाभश्च श्वेतश्चृङ्गं तथैव च ॥

भैषज्यार्थं त्वं चैतानि विषाण्यष्टौ समाहरेत् ।

जराव्याधिहराणि स्यु-र्विधिना शीलितानि हि ॥

एतेषां लक्षणाणि,—

सकुकं—“चित्रमुतपलकन्दमं सुपेष्यं सकुवद् भवेद् ।

सकुकं तद् विजानीयाद् दीर्घवेगं महोतकटम् ॥”

मुस्तकं—हस्तवेगश्च रोगम् मुस्तकं मुस्तकाकृति ।

कौम्रं—कुर्माकृति भवेत् कौम्रं—

दावर्णिकं—दावर्णिकं हि कणाकृति ॥

सार्पं—“ज्वरहृत् सार्पं रौमि सर्पपाम-कणान्वितम् ।”

सैकतं—स्थूलसूक्ष्मकण्ठैर्युकं श्वेतपीतैर्विरोमकम् ।

ज्वरादि-सर्वरोगज्ञः कन्दः सैकतमुच्यते ॥

वत्सनाभः—‘यः कन्दो गोस्तनाकारो न दीघोऽङ्गुलि-पञ्चकात् ।

न स्थूलः गोस्तनादूङ्गुः द्विविधः वत्सनाभकः ॥

आशुकारी लघुत्यागी शुकः कृष्णोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोज्यो रोगनाशे तु जारणायां रसायने ॥

शृङ्गी—गोश्चृङ्गवद् द्विधा शृङ्गी श्वेतः स्याद्वहिरन्तरे ।

अथैषां प्रयोगस्थानानि,—

“एतानि सकुकादीनि,—वातरके त्रिदोषके—

उन्मादेऽपस्मृतौ कुष्ठे मोहे चापि प्रयोजयेत् ॥”

अथ वज्जनीयविषाणि ।

यथा,— “कालकूटं तथा मेषश्चृङ्गी दर्ढरकस्तथा ।

हलाहलश्च कर्कटी ग्रन्थिर्हारिद्रकस्तथा—

रक्षश्चृङ्गी केसरश्च यमदंष्ट्रुः च परिडतैः ॥

त्यज्यानीमानि योगेषु विषाणि दश यत्ततः ॥”

एतेषां लक्षणानि,—

कालकूटं—घनं सुकठिनं रुक्षं भिन्नाज्ञनसमग्रभम् ।

कन्दाकारं कालकूटं ग्राणमात्र-मृतप्रदम् ॥

मेषशृङ्खली—मेषशृङ्खलाकृतिः कन्दो मेषशृङ्खलीति कथ्यते ।

दहूरकः—दहूराकृतिः कन्दो दहूरः कथितस्तु सः ।

हालाहलः—गोस्तनाभ-फलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।

तेजसा यस्य दद्यन्ते समीपस्था दुमादयः ॥

असौ हालाहलो ज्ञेयः,—किष्किन्दायां हिमालये—

दक्षिणाच्छियतटे देशो कोङ्कणेऽपि च जायते ॥

अन्तर्नीलो वहिशुकु हालाहल उदाहृतः ।

कर्कटः—कर्कटाभस्तु कर्कोटः खरो वाद्याभ्यन्तरे मृदुः ।

ग्रन्थः—हरिद्राग्रन्थिवद्ग्रन्थः स्यात् कृष्णेऽपि भीषणः ।

हारिद्रकः—मूलाग्रयोस्तु वृत्तः स्याद् यतः पीतगर्भकः ।

कञ्चुकाढ्यः स्त्रिग्रधपवर्णो हारिद्रः स तु कन्दकः ॥

रक्तशृङ्खली—गोशृङ्खले उग्रे च निक्षिप्ते नासयाऽसृक् प्रवर्तते ।

लघु-गोस्तनवत् कन्दो रक्तशृङ्खलीति तद्विषम् ॥

केसरं—शुष्काद्वत् सकिञ्चलकं मध्ये तत् केसरं चिदुः ।

यमदंष्ट्रा—श्वदंष्ट्रालूपसंस्थाना यमदंष्ट्रे ति सोच्यते ।

एतेषां प्रयोगे विधिनिषेधौ ।

रससिद्धौ धातुवादे विषवादे कच्चित् कच्चित् ।

दशैतानि प्रयुज्यन्ते,—न भैषज्ये रसायने ॥

अथ यौगिकविषाणां जातिः ।

योगः—औषधादिः—तत्र प्रयुज्यन्ते ये विषाः, तेषां प्रवर-मध्यम-वर-निकृष्टादि-शक्तिविचारार्थं निर्दिश्यते जातिः । तद्यथा,—

“ब्राह्मणः-क्षत्रियो-वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः ।

श्वेतो रक्तश्च पीतश्च कृष्णश्चेति क्रमेण हि ॥”

परीक्षा,—“दुधभाण्डे विषं द्विष्ट्वा दिनं यावद् विधारयेत् ।

दुधवर्णो भवेद् याद्वग् ताद्वग् जाति-विनिर्णयः ॥

जातिभेदे गुणभेदः—

“यौवनं ब्राह्मणो रक्षेत् क्षत्रः पुष्टिं विधारयेत् ।

वैश्यः कुष्ठविनाशो स्यात् शूद्रः प्राणान् विनाशयेत् ॥”

अथ शोधितविषाणां साधारणगुणाः ।

“विषं रसायनं बलं वातश्चेष्वविकारणुत् ।

कटुतिकं कवायन्न मदकारि सुखप्रदम् ॥

व्यवायि विषनुद् ग्राहि कुष्ठ-वातास्त्र नाशनम् ।

श्वासकासाम्निमान्यानि प्लीहोदर-भग्नदरान् ॥

गुल्मपाण्डुवर्णार्शांसि नाशयेद् विधिसेवितम् ॥

(आ० प्र०)

अन्यत्रापि—

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च ।
तथापि युक्तियुक्तं तत् प्राणदायि रसायनम् ॥
पथ्याशिनां त्रिदोषघ्नं वृःहणं वीर्यवर्द्धनम् ।
आग्ने यं श्लेष्मवातहृदयोगवाहि मदावहम् ॥”

व्यवायि—आदौ सकलकायं व्याप्त स्वकार्यं करोति पश्चात् परिपाकमेति । विकाशि—ओजःशोषण—पूर्वकं सन्धिवन्धान् शिथिली करोति । योगवाहि—येन सह युज्यते तस्यैव गुणान् गृह्णाति । मदावहं—तमोगुणान् वर्द्धयते भृत्यंशं करोतीति ।

अथ विषशोधन-सार्थक्यम्—

“नश्यन्ति दुर्गुणाः शुद्धौ शुद्धं तदमृतं भवेत् ।
संशोध्य विधिवत्तस्माद्विषं योगेषु योजयेत् ॥”

अथ विषशोधन-विधिः—

“गोमूत्र-सहिते पात्रे विषखण्डान् विधारयेत्—
तीव्रातपे इयं यावत्—गोमूत्रं नित्यनूतनम् ।
ततस्त्वचं विनिहृत्य प्रक्षाल्य सलिले विषम्—
शोषयेदातपे पश्चात् संरक्षेद् भाजने शुभे ॥”

अथवा—

“गोमूत्रे स्वेदयेत् पूर्वं विषखण्डान् प्रयत्नतः ।
स्त्विन्नानां वहकलं हृत्वा कृत्वा खण्डान् चण्प्रमान् ॥
शोषयेदातपे चैवं विषं यामाद्विशुध्यति ।
ततश्च योजयेद् योगे भागमानेन तद्विषम् ॥”

अथवा—

“हृत्वा चणकसंस्थानं गोमूत्रे भारवयेत्यहम् ।
समं टड्डण-संपिण्ठं मृतमित्युच्यते विषम् ॥”

(२० सा० स०)

अथवा—

“खण्डीकृत्य विषं वस्त्रपरिवद्धं तु दोलया ।
अजा पयसि संस्त्वनं यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥
छागीदुरधाऽभावे गव्यदुरधेनापि विशुध्यति ।”

अथवा—

“समसौम्याग्यसंपिण्ठं तद्विषं मृतमुच्यते ।
योजयेत् सर्वरोगेषु न विकारं करोति तत् ॥”

[एतेषु प्रथमोक्तविधिरेव श्रेष्ठ इति गुरुपादाः ।]

विषस्य गुणवैशिष्ट्यम्—

“नानारसौषधैर्ये तु दुष्टा यान्ति न चामयाः ।
ते नश्यन्ति विषे दत्ते शोषं वातकफोद्भवाः ॥”

अथ रसायनार्थं विषप्रयोगे विधिनिषेधौ ।

तत्र कालविचारः—

“शरद्-ग्रीष्म-वसन्तेषु वर्षासु च न दापयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव विशिना मात्रयाऽप्ययेत् ॥
चतुर्मासैः-हरेत् रोगान् कुष्ठलूतादिकानपि ।”

वयोविचारः—

“अशीति-र्घस्य वर्षाणि चाष्टौ वर्षाणि यस्य वा ।
विषं तस्मै न दातव्यं दत्तं कुर्याद् गदान् बहून् ॥

अवस्था-विचारः—

“न क्रोधिते न पित्तार्ते न क्रोधे राजगृह्यणि ।
क्षुत्तृष्णाश्रग्मकर्माध्यसेविनि क्षयरोगिणि ॥
गर्भिण्यां बालवृद्धेषु न विषं राजमन्दिरे ।
न दातव्यं न भोक्त्रं विषं वादे कदाचन ॥
आचार्येण न भोक्तव्यं शिष्यप्रत्ययकारणम् ।”

मात्राविचारः—

“शुद्धमपि विषं सेव्यं मात्रया, नान्यथा कचित् ।
मात्राधिक्ये भवेन्मृत्युः—तस्मान् मात्रापरो भवेत् ॥
प्रथमे सोर्षपी मात्रा द्वितीये सर्वपद्मयम् ।
तृतीये च चतुर्थं च पञ्चमे दिवसे तथा
षष्ठे च सप्तमे—क्रमवृद्धया विवद्धयेत् ।
सप्तसर्वपमात्रेण प्रथमं सप्तकं नयेत् ।

क्रमहान्या तथा देयं द्वितीये सप्तके विषम् ।
यवमात्रां विषं देयं तृतीये सप्तके क्रमात् ।
बृद्धग्राहान्यां प्रदातव्यं चतुर्थं सप्तके तथा ॥
एवं सातम्ये समायाते परां मात्रां भिषग्वरः ।
स्थिरीकुर्यात् यथेच्छं तु,— ततस्त्यागञ्च कारयेत् ।
सेवनक्रमहान्याऽयं विषकल्प इतीरितः ॥”

पूर्णमात्रा—यवमात्रं ग्रसेत् स्वस्थो गुज्जामात्रन्तु कुष्ठवान् ।
अतिमात्रं यदा भुक्तं मरणं कारयेत्तदा ॥ (प्रयोगामृतम्)

पथ्यम्—घृतं क्षीरं सिता क्षौद्रं गोधूमांस्तण्डुलान् यवान् ।
मरिचं सैन्धवं द्राक्षां मधुरं पानकं हितम् ॥
जाङ्गुलानि च मांसानि छागलानि तथैव च ।
भक्षयेद् विषकल्पे हि ब्रह्मचर्यपरो भवेत् ॥
भजेदेशं हिमं धीमान् हिमं कालं हिमं जलम्
विषस्य सेवको मर्त्यो भवेदतिविचक्षणः ॥”

अपथ्यम्—माषान् मतस्थांस्तिलान् मद्यं शाकाम्बुं लवणान्वितम् ।
दिवास्वप्रं त्यजेत् सर्वं यदीच्छे त् शुभमात्मनः ॥
(रसचूडामणिः)

अथ विषव्यापन्न-लक्षणम् ।

“मात्राधिकं यदा मर्त्यः प्रमादाङ्गक्षयेद्विषम् ।
अष्टौ वेगास्तदा तेन जायन्ते तस्य देहिनः ॥”

प्रशमः प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुर्भवेत् ।
 दाहस्तृतीयवेगे स्याच्चतुर्थं पतनं भुवि ॥
 पञ्चमे तु वमेत् फेणं षष्ठे वैकृत्यमेव च ।
 जड़ता सप्तमे वेगे मरणं चाष्टमे भवेत् ॥
 विषवेगानिति ज्ञात्वा मन्वे द्रव्यैर्विनाशयेत् ।
 यावन्नाष्टमवेगान्तु समाप्नोति हि मानवः ॥”

अथ विषव्यापत्-प्रतीकारः ।

“अतिमात्रं यदा भुक्तं वमनं तस्य कारयेत् ।
 अजादुग्रं ददेत्तावत् यावद्वान्ति न जायते ॥
 अजादुग्रं यदा कोष्ठे स्थिरीभवति देहिनः ।
 विषवेगं तदोत्तीर्णं जानीयात् कुशलो भिषक् ॥”

अपिच—अतिमात्रं यदा भुक्तं तदाज्यं टङ्कणं पिवेत् ।
 विषं सवेगं तेनाशु नाशमाप्नोति निश्चितम् ॥

अपिच—पुत्रजीवक-मज्जा वा पीता निश्चुक-वारिणा ।
 विषवेगं निहन्त्याशु वृष्टिर्दवानलं यथा ॥

अपिच—गोघृतपानं हरति विषं गरलञ्च बन्ध्याकर्केटी ।
 सकलविषोपशमनी त्रिमूलो सुरभिजिह्वा च ॥ (२० चू०)

अपिच—“विषभुक्ताय दातव्यं शुद्धायोद्धुमधस्तथा ।
 सूक्ष्मं ताप्तरजः काले सक्षमैद्रं हृदविशोधनम् ॥”

शुद्धे हृदि ततः शाणं हैम्बूर्णञ्च दापयेत् ।
 न सज्जते हैमपाङ्गे पद्मपत्रे उम्बुवद्विषम् ॥
 जायते विपुलञ्चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ॥” (वाग्मटः)

अथ जाङ्गमविषम् ।

गुणः—“विषेषु जाङ्गमाख्येषु विषं नागभवं हितम् ।
 इदमेव महाश्रेष्ठं त्रिदोषक्षपणं क्षणात् ॥”
 “दीपनं कुख्ये सद्यो वडवार्णि-समप्रभम् ।
 सन्निपात-प्रतीकारप्रभाव-प्रभुरुच्यते ॥

ग्राह्यं विषम्,—“यूनो वलवतो ग्राह्यं कृष्णसर्पाद्विषं नवम् ।”

अथ विषग्रहण-पद्धतिः—

आहितुरिडकमाहृय विषं ग्राह्यं प्रयत्नतः ।
 अथ—“स्वच्छन्दचारिणं सर्पं ग्रामादन्यत्रवासिनम् ।
 धृत्वा च कुपितं कृत्वा, मुखे तस्य विधारयेत्—
 तालपत्रावृतां शुक्रिं स च रुषो दशेच्च ताम् ॥
 दंशनात् शुक्रिकामध्ये विषं क्षरति निर्मलम्—
 ईषनील-प्रतीकाशं सर्पद्रंष्टु-विनिर्गतम् ॥

तरलं तद् विषञ्चाय विन्यस्य कदलीदले
 मर्दनात् कटुतैलेन सान्द्रं शुद्धञ्च जायते ॥”

शोधनान्तरम्—

“नागोद्भवं तथाप्राप्तं विषं गोमूत्रसंयुतम् ।
आतपे निहतं शुष्कं त्रिदिनाद् वीर्यधृग् भवेत् ॥

अथवा— संप्लुतं कटु तैलेन धृतं तीव्रातपे व्यहम् ।
विशुद्धं तद्विषं योज्यं योगेषु भागमानतः ॥

अधवा— सारं पैनैव तैलेन तुलस्यागस्त्ययोस्तथा—
रसेन कुष्टोयेन भावितश्च त्रिधा त्रिधा ।
विशुद्ध्यति विषं सम्यक् प्रयोगार्हं भवेत्ततः ।
अन्यथा तद्विषं साक्षात्मृत्युरेव न संशयः ॥
विषमप्यमृतं शुद्धं मृतसञ्जीवनं परम् ॥”

अथोपविषम् ।

“अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गूली करवीरकम् ।
गुज्ञाऽहिफेन धुस्तूराः सप्तोपविषजातयः ॥”

मतान्तरम्—

सुह्यर्कलाङ्गूलीगुज्ञा-करवीविपमुषिकाः ।
जैपालमहिफेनोन्मत्ते नवोपविषजातयः ॥

अथ तेषां शोधनविधिः ।

“पञ्चगव्येषु सर्वाणि शुध्यन्त्युपविषाणि च ।”

अथवा—

स्नुहीक्षीरं शोधनम्—

“चिङ्गापत्ररसैः सार्द्धं स्नुहीक्षीरं विभावयेत् ।

शुष्कं तीव्रातपे सम्यक् विशुद्धं जायते ततः ॥”

लाङ्गूल्याः—“लाङ्गूली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रभाविता ।

गुज्ञा—गुज्ञा काञ्जिकसंस्थिवन्ना प्रहराच्छुद्धिमृच्छति ।”

विषमुषिः—“सिङ्गा मूत्रे गवां मुषिस्त्रूक्-पत्र-रहिता शुचिः ।

अथवाऽज्येन संभृष्टा विषमुषिर्विशुद्ध्यति ॥”

धुस्तूरस्य—“धूर्त्तवीजं गवां दुग्धे संस्थिवन्नं शुद्धिमृच्छति ।”

केचित्—भङ्गामप्युपविषे गणयन्ति । अतः—

भङ्गायाः—“वव्युलत्वक्कषायेन भङ्गा दुग्धेन वा पुनः ।

स्थिवन्ना दोलायां संशुष्का धृतभृष्टा च शुध्यति ॥”

अथ जैपालशुद्धिः ।

“जैपालं निस्तुषं कृत्वा द्विधा तच्च विषण्ड्य च ।

बीजमध्यस्थितं पत्रं त्यजेद्वीमान्, ततःपरम्—

गवां दुग्धेऽष्टमांशेन टङ्गेण पचेच्च तत् ।

ततः प्रक्षालय बीजानि रौद्रशुष्काणि तानि च—

नवे शरावके वृष्टा निःखेहानि च कारयेत् ।
निःखेहं वीजचूर्णान्तत् शुद्धं, योगेषु योजयेत् ॥

अथ अहिफेनशुच्छिः ।

“आद्रकस्वरसैर्भाव्यस्त्वहिफेनखिसप्तधा ।
ततः शुष्को भवेत् शुद्धो योज्यो योगेषु सर्वथा ॥”
प्रसङ्गादन्येषामप्युपचिषजातीयानां शोधनमुच्यते,—तत्र

गोदन्तशोधनम् ।

“गोदन्तं डमहयन्त्रे गोमयोपरिस्तिथं—
नागवल्लीदले क्षिप्ता पचेद् यामचतुष्प्रयम् ।

अनेन विधिना शुद्धो गोदन्तः फलदो भवेत् ॥”

कस्यचिद् विस्तृतमुखमृणमय-पात्रस्य अभ्यन्तरे गोमयपीडिकां
निर्माय तदुपरि ताम्बूलपत्रं विस्तार्य गोदन्तं स्थापयेत् । अथ
तावन्मानमुखं पात्रान्तरमादाय उभयोर्मुखमेकीकृत्य मुद्दगोमयलेपेन
मुद्रयित्वा आंतपे शोषयेत् यथारोति पचेच ।

डमरुयन्त्रम्

तद्यथा—“भारदयोर्मुखमेकत्र मुद्रणाद् डमरुर्भवेत् ॥”
पात्रद्वयं मिलित्वा डमरुवद् भवतीति डमरुयन्त्रम् ॥

अथ शुद्धगोदन्त गुणाः ।

“मन्दाग्नावतिसारे च ज्वरे जीर्णे वलक्षये ।
कुष्ठेषु कफरोगेषु पीनसेऽपि च वृद्धिषु ।
यथाव्याध्यनुपानेन मात्रया च प्रयोजयेत् ॥”

अथ दारुमूषादि-शोधनम् ।

शंखिया-दारुमूषादि-शोधनं हरितालवज्रज्ञेयम् ॥

अथ भल्लातकशोधनम् ।

भल्लातकानि पक्वानि समादाय क्षिपेज्जले ।
मज्जन्ति यानि तत्रैव तानि ग्राह्याणि यत्ततः ।
फलानि खण्डशः कृत्वा—इषिकाचूर्णयोगतः—
मद्येत् (दर्घयेत्) कम्बले वद्धा एवं शुद्धं प्रजायते ।”

अथ वृद्धदारक शोधनम् ।

“वृद्धदारकवीजानि दुग्धस्त्विन्नानि यत्ततः ।
शोषयेदातपे तीव्रे शुद्धानि तानि योजयेत् ॥”

अथ गुग्गुलु शोधनम् ।

“उष्णे च दशमूलस्य काथे प्रक्षिप्य गुग्गुलुम् ।
आलोद्वय वस्त्रपूतं तं घृताकं परिशोषयेत् ॥”

अथवा—

“दुग्धे वा त्रिफला काथे दोलायन्त्रविपाचितम् ।
वाससा गालितं पश्चाच्छण्डतापे विशोषयेत् ॥”

अथवा—

“गुडूचीकाथतश्चैवं विशुध्यति च गुग्गुलः ॥”

अथ वगव्यथनम् ।

अमृतवर्गः—“अमृतेतस-जस्तीर-लुडामु-चणकामुकाः”—

नागरद्धं तिन्तिडी च चिन्हापत्रश्च निम्बुकम् ।
चाङ्गेरी दाढ़िमासूश्च करमहं तथैव च—
अन्यान्यमूफलान्ये वेममूवर्णं उदाहृतः ॥”

लवणवर्गः—“लवणानि च कथयन्ते सामुद्रं सैन्धवं विडम् ।
सौवर्चलं रोमकञ्च चुल्लिकांलवणन्तथा ॥”

मूलवर्गः — “मूलाणि,—हस्त-करभ-महिषी-खर-वाजिनाम् ।”

गोऽजावीनां स्त्रियां पुंसां मूत्रवर्ग उदाहृतः ॥” (२० सा० स०)

पित्तवर्गः—“वाराह माहिष च्छाग मातृस मायूर पित्तकम् ।

पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वस्वेव हि कर्मसु ॥”

भारवर्गः—“सज्जिंजका टड्कणञ्चैव यवक्षारस्तथा मतः ।”

येषां ग्रन्थान् समालोक्य समालोच्य च यत्ततः ।

प्रन्थोऽयं निमितस्तेभ्यः सप्रश्रयनतिर्भम् ॥

शाकेश्विवाणवस्त्रेल्लावाषाहे पर्णमाविथै

सप्तपितमिदं शास्त्रं लिखितं कृपया हैः ॥

इति—महामहोपाध्याय श्री१०८ गणनाथ-विद्यासागर-सरस्वती-शिष्येण

‘बहुमान’-प्रदेशान्तर्गत-निरोलग्रामवास्तव्य-वैद्यविप्रकल्पोत्पन्न-

सेनोपाह कविराज-श्रीगण्डास-काव्यतोर्थ-कविरत्न-

विद्याविनोद-वेदात्तभषणेन विरचितं

सप्तशास्त्रं समाप्तम् ।

ॐ शान्तिः ।

शुद्धिपत्रम् ।

चिराय रोगपीडितस्य मम दुर्बलतया दूषिशकेरपदुतया च मुद्राकर-
दोपसंशोधनकर्मणि प्रन्थेऽस्मिन् वहयो वर्णशुद्धयो जाताः। ताः सर्वाः
संशोधयन्तो भवन्तो मयि अनुक्रोशं कुर्वन्ति सप्रथयं प्रार्थये।

अत हि,—ष-ष्टु, ह ल्ल, व व, घ ध, भ म, ह-ह प्रभृत्यक्षराणां
परस्पराकृतिसादृश्याद् भ्रान्तिवशेन पिष्टुं पिष्टेन, पृष्टुं पृष्टेन, वहि-
र्वल्लिना वीजं वीजेन घनोभूतो धनीभूतेन, मुक्ता भुक्तया, गुरुश्च गुरुत्वेन
परिणतः । तथा च वर्णान्तर्गते रैरेकादीनां सूक्ष्मांशा सुदृण-
काले निष्ट्रयन्वनिपीडनाद् बहुधा भग्नाः, नातिस्पष्टाः, विकृताः, विलुप्ता
या जाताः । ते च सर्वे सहदयानां सकृणकरामर्थः पुनर्लंघजीविता
मवन्त्वित्यभ्यर्थये । अन्यैवां तु शङ्खपत्रमिह प्रदोषते ।

पृष्ठे	पंक्त्यां	अशुद्धं	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्त्यां	अशुद्धं	शुद्धम्
२	१६	वङ्मनाय	वङ्मनाय	१३	१५	घागड्यं	घांड्यं
३	३	सति	सिति	१४	४	स्तृतं	स्त्र तं
३	१७	सलस्मिनाच्च	सस्मिलनाच्च	१४	६	वन्ध्यास्त्रं	वन्ध्याव्याप्तं
४	३	पारदेशा	पारदेन	१५	१२	निवाच्च ये	निशाच्च योः
५	१२	ग्राह्यं	ग्राह्यः	१५	२०	आरनालिणा	आरनालिन
७	२	पिष्टा	पिष्टा तु	१७	१	हिङ्गलाद्	हिङ्गलाद्
८	४	काञ्जिकः	काञ्जिकैः	१७	५	घण्डत्वं	घंडत्वं
८	६	वज्ञादिदीप	वज्ञादिदोषाणां	१८	१२	प्रयुज्यमाणो	प्रयुज्यमाणो
८	८	चूर्ण्ये	चूर्णेन	१९	५	रचति	रचन्ति
८	१२	कटुत्यं	कटुत्वयं	१९	२०	टालयेत्	दालयेत्
८	१४	सर्पं पः	सर्पं पैः	२४	१६	बीजपुरं	बीजपुरं
९	९	सत्त्वे	सत्त्वे	२७	१	शोयवित्वा	शोषवित्वा
९	१४।१९	अम्लौषधाणि	अम्लौषधानि	२७	१८	बलि	बली
९	२०	पारदेशा	पारदेन	२८	६	यूतं	युतं
९	२०	दिनएयं	दिनवयं	२९	११	अथन्दुधवलं	अथेन्दुकुन्दधवलं
११	१२	दत्ता	दत्त्वा	३१	८	रसकोविदैः	रसकोविदैः
१२	८	शिग्य	शिग्यु	३७	२१	वदेत	वदेत्
१३	८	क्रियते यः	यः क्रियते	३८	१	ज्ञातार्थो	ज्ञाधात्मो

पृष्ठे	पंक्त्यां	अशुद्धं	शुद्धम्	पृष्ठे	पंक्त्यां	अशुद्धं	शुद्धम्
४०	२	सुरिभिः	सुरिभिः	७७	३	वङ्गस्यनामानि	वङ्गनामानि
४१	५	वलिराजेण	वलिराजेन	७८	१६	कस्त्रीसह	कस्त्र्या सह
४४	१५	दरदाण्या	दरदानां	७९	१८	साँड्या	चूर्णे न
४५	१३	हङ्गाण्या	हङ्गानां	८०	२	पिङ्हावाहं	व्याह'पिङ्हा
५१	१५	क्षातिसार	क्षातीसार	८०	१२	तद्वि	तत्स्याद्
५३	१८	तालभस्मः	तालभस्म	८१	३	पीत्वाच्राहं	च्राहं पीत्वा
५६	३	आरनालिण	आरनालिन	८१	१८	ताम्बुल	ताम्बूल
५८	४	लाजसंकाशः	लाजसंकाशः	८३	४	शोषार्थः	शोषार्थः
५८	४	ज्येः	ज्येः	८३	१५	जीवहारिः	जीवहारि
५८	१२	रक्तरोधकरीः	रक्तरोधकरी	८६	१५	चीनि	वीणि
६०	१५	अथशुद्ध	अथशुद्ध	८७	१६	निरूत्यो	निरूत्यो
६१	१७	खेदितारनालिन	खेदिता चारनालिन	८८	२०	स्थालीपाकि	स्थालीपाकि
६२	१७	गौरीपाषाणको	गौरीपाषाणस्तु	८८	२०	पुटपाकः	पुटपाकः
६४	१०	रक्तरेण्यः	रक्तरेण्यः	९१	६	काह्वर	कह्वर
६४	१०	स्यानागभञ्च	स्यानागगभञ्च	९४	१	रसायणार्थः	रसायनार्थः
६६	३	निषिक्ताणि	निषिक्ताणि	९५	६	ब्रह्मयन्त्या	ब्रह्मयस्या
६६	१२	सप्तधातूनां	सप्तधातूनां	१०४	४	शिलाजतर्णि	शिलाजतर्णि
६७	४	भूमौ	भूमौ	१०४	१	वराच्ये णा	वराच्ये न
,,	१०	भूमावष्ट	भूमावष्ट	१०५	६	किट्टाणि	किट्टाणि
,,	१६	हिरण्ये	हिरण्यं	१०७	१२	पूर्वोक्तेण	पूर्वोक्तेन
,,	२०	काञ्चनम्	काञ्चनम्	११०	५	महारताणि	महारताणि
६८	४	चच्य	चच्य	११०	१४	योग्याण्या	योग्यानां
६८	५	प्रज्ञावीर्यवल	प्रज्ञावीर्यवलप्रदं	१११	६	मुक्तादि	मुक्तादि
६९	२	सुतक	सुतक	१११	८	अम्ले न	अम्ले न
७०	७	गैरिकं	गैरिकं	१११	१६	रताणि	रताणि
७०	१५	देयो	देयः	११२	३	प्रवालाणि	प्रवालाणि
७१	११	चुद्र	चुद्र	११४	१७	सप्तधा	सप्तधा
७२	८	निर्विद्या च	निर्विद्या च	११८	२	विषादीणा	विषादीणा
७४	८	भियक्	भियक्	११८	५	कूर्माक्षति	कूर्माक्षति
७४	२०	मध	मध	१२०	६	सार्वपिण्डि	सार्वपिण्डि
७६	८	गृह्णीयाद्	योजयेद्	१२०	६	सार्वपिण्डि व	सार्वपिण्डि व

অায়ুর্বেদাচার্য-
কবিরাজ শ্রীরাখালদাস কাব্যতীর্থ-
কবিরভ-বিদ্যাবিনোদ-বেদান্তভূষণ-
পর্ণত-

প্রচুরিতক্ষ

অপূর্ব আয়ুর্বেদীয় শ্রী-চিকিৎসাগ্রহ। ইহাতে বিবাহ হইতে জাতসন্তানের পরিচ্ছা এবং যাবতীয় দ্বীরোগ, গর্ভাধান, গর্ভকালীন ও প্রসবকালে যাবতীয় বিপৎ প্রতীকার প্রভৃতি বিষয়, প্রাচীন আয়ুর্বেদীয় চিকিৎসাগ্রহ হইতে সমুদ্ধত করিয়া চিকিৎসক ও সাধারণ গৃহস্থের বোধগম্য করিয়া বর্ণিত হইয়াছে। গ্রন্থের পরিশিষ্ট জাতৰণ ও—
বিষয় সক

কষ

অহাম

বেদ্যমহ

...গান্ধুত্ব

(মূল ও বঙ্গমুবাদ সমেত)

অনুবাদক- কবিরাজ শ্রীরাখালদাস ক প্রতীক

এই একখানি অতিপ্রাচীন আয়ুর্বেদীয় চিকিৎসাগ্রহ। গ্রন্থটি কমাত্তে পরিচয় অবগত আছেন। রসভেষজ সম্বন্ধে একপ অপূর্ব সংগ্রহ নং ২২ আত্ম। একখানি প্রয়োগান্বত দ্বারা রসেন্দ্রসারসংগ্রহ ও চক্রদন্তের অভাব মোচন কৃত্যা থাকে। বস্তুতঃ রসাদি পার্থিব পদার্থ সম্বন্ধে একপ স্ববিস্তৃত বিবরণ এবং যোগপ্রণালী ও প্রত্যক্ষ ফলপ্রদ সিদ্ধ ঔষধাবলী অন্তর্ভুক্ত সংগ্রহ গ্রন্থে দুর্ভৰ্ত।

सिद्धान्तनिदानम्

महामहोपाध्याय श्रीगणनाथ सरस्वती-विरचितो
 द्वारेन्मोचको नवीनग्रन्थः । विदोषतस्त्व-पञ्चनिदानादि-
 विचारमूलक-सिद्धान्तोदभासितो विद्वद्विर्बहुसमादृतः ।
 पूर्ण-न्युमोनियादि-सन्निपातज्वर-विशेषाणामन्यत्र च पि-
 नाना नवीनरोगाणांश्च सविस्तर-वर्णनमिहैव दृश्यते ।
 इदानीमनेकैः प्रौढपण्डितैः सादरमध्याप्यते ।

अस्य प्रथमभागः ज्वराधिकारान्तः पूर्वं प्रकाशितः । तस्य चेद्
 प्रचरति । मूल्यम् रूप्यकद्रव्यम् । (दरिद्रज्ञात्रेभ्यः सार्वरूप्य
 द्वितीय तृतीयभागो शीघ्रं प्रकाशमेष्यतः ।

तेनैव ग्रन्थकृता विरचितं —

प्रत्यक्षशारीरम्

प्रत्यक्षदूष-नरशारीरवस्तु-वर्णनपरो नवीनग्रन्थः ।
 वहिश्च भारताद् विद्वज्ञैर्वहुधा प्रशंसितः, निखिलभ-
 सम्मेलनाभिमत्या अनेकेषु वैद्यकविद्यालयेषु अ-
 परिगृहीतश्च । प्रत्यक्षानुकल्प-नानावर्णचित्तशतेरलंकृत-

प्रथम भागः—आयुर्वेदेतिहास-प्राचीनशारीरादि-समालोच-
 धातेन सहितः अस्थि-सन्धि-स्नायुविवरणाख्यः । मूल्यम्—पञ्चरू-

द्वितीय भागः—पेशी-सिरा-धमनी-समायन्याशयविवरण-
 मनोज्ञनानावर्णचित्रैः उद्घोभितः । मूल्यम्—षड्रूप्यकम् ।

तृतीय भागः—महिताङ्कानुभस्तिष्ठक-सुषुम्नादिसहित सम-
 ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठान-षट्कक्षविज्ञान-सूक्ष्मशारीरादिवर्णनात्मको ग्रन्थ
 मुद्रायन्त्रस्थः शीघ्रमेव प्रकाशमेष्यति । मूल्यं षड्रूप्यकानि ।
 ‘शारीरमीमांसा’ शारीर परिभाषा-त्प्रकल्प्य सूल्यम्—सार्वरूप्यकम्

दरिद्रज्ञात्रेभ्यः प्रतिभागं रूप्यकमेकं न्यूनं परिगृह्यते ।

[इस ग्रन्थका हिन्दीभाषानुवाद भो (प्रथम भागका) द्वप गया है ।

प्राप्तिस्थानं—कल्पतरु आयुर्वेद भवनम्--

कल्पतरु प्रासाद—चित्तरञ्जन एमिनिउ नर्थ, कलकत्ता